YENİ BAŞLAYANLAR İÇİN

KAPİTAL

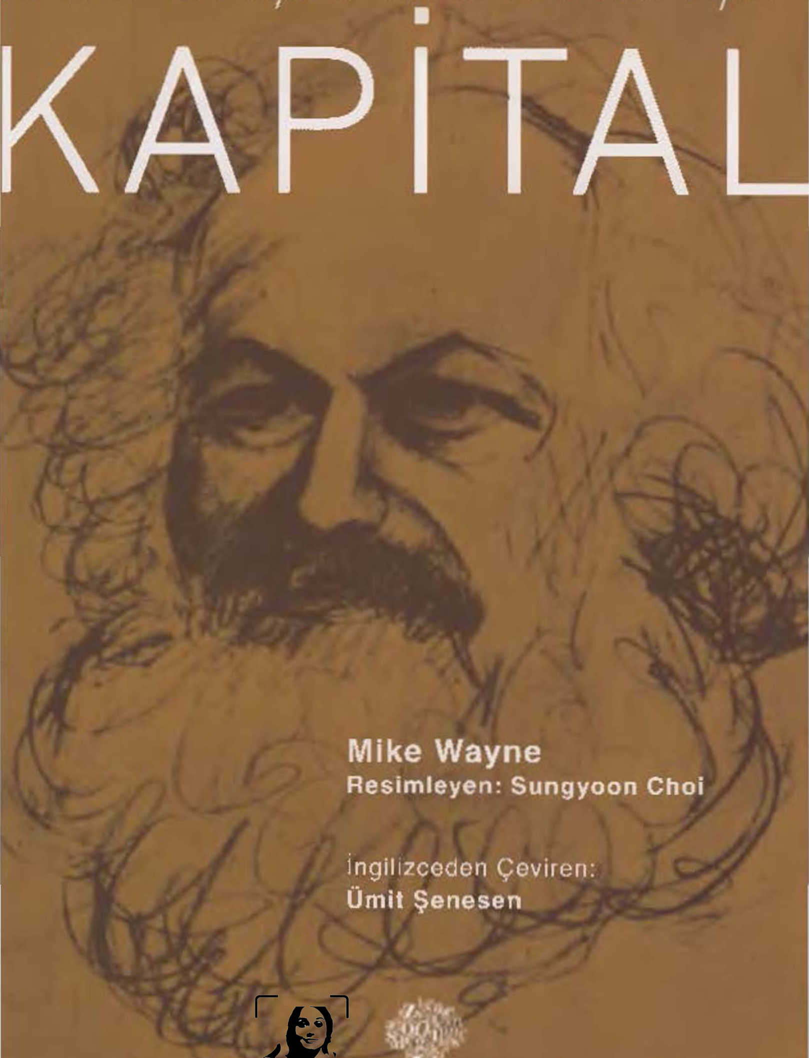

Mike Wayne

Resimleyen: Sungyoon Choi

İngilizceden Çeviren:

Ümit Şenesen

Yordam Kitap

Mike Wayne

Brunel Üniversitesi (İngiltere) Film ve Televizyon Bölümünde öğretim üyesi ve *Dissident Voices: The Political of Television and Cultural Change*'in editörüdür. *Marksizm ve Medya Araştırmaları: Anahtar Kavramlar, Çağdaş Eğilimler* (2009, Yordam Kitap) ile *Politik Film: Üçüncü Sinemanın Diyalektiği* (2011, Yordam Kitap) yazarın yayınlanmış öteki eserleridir.

Eserin Orijinal Adı:

*Marx's **Das Kapital** For Beginners*

(For Beginners, Steerforth Press, 2012;
Hanover, New Hampshire)

YENİ BAŞLAYANLAR İÇİN

KAPİTAL

MIKE WAYNE

Resimleyen
SUNGYOON CHOI

İngilizceden Çeviren
Ümit Şenesen

Yordam Kitap: 210 • **Yeni Başlayanlar İçin Kapital** • Mike Wayne

ISBN 978-605-4836-60-4 • *Çeviri*: Ümit Şenesen

Düzeltme: Erkin Özalp • *Kapak ve İç Tasarım:* Savaş Çekiç

Sayfa Düzeni: Gönül Göner • *Birinci Basım:* Nisan 2014

© Michael Wayne, 2012 (metin); © Sungyoon Choi (Resimler); © Yordam Kitap, 2013

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)

Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 34110 Cağaloğlu - İstanbul

Tel: 0212 528 19 10 • **Faks:** 0212 528 19 09

W: www. yordamkitap. com • **E:** info@yordamkitap. com

www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Baskı: **Yazın Basın Yayın Matbaacılık Turizm Tic.Ltd.Şti.** (Sertifika No: 12028)

İ.O.S.B. Çevre Sanayi Sitesi 8. Blok No:38-40-42-44

Başakşehir - İstanbul

TEL: 0212 5650122 - 0212 5650255

YENİ BAŞLAYANLAR İÇİN

KAPİTAL

Açıklama

Bu kitapta yazar Mike Wayne'nin, *Kapital*'in ilk iki cildinden ve *Komünist Manifesto*'dan yaptığı alıntılar ya da Marx'ın bu kitaplarında başka yazarlardan yaptığı alıntılar, Yordam Kitap yayınları arasında çıkan aşağıdaki Türkçe çevirilerden aynen alınmış, diğer bütün alıntılar için yeni çeviriler yapılmıştır.

Karl Marx, *Kapital, Ekonomi Politiğin Eleştirisi*, c. I, 2013, 5. basım (Çev: Nail Satlıgan, Mehmet Selik).

Karl Marx, *Kapital, Ekonomi Politiğin Eleştirisi*, c. II, 2012 (Çev. Mehmet Selik).

Karl Marx, Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, 2014, 2. basım (Çev. Nail Satlıgan).

İÇİNDEKİLER

Giriş 9

Bölüm 1
Meta 13

Bölüm 2
Metaların Mübadelesi 29

Bölüm 3
Dolaşım ve Emek Gücünün Satın Alınması 42

Bölüm 4
Değer 65

Bölüm 5
Kapitalist Sistemde Çalışma 86

Bölüm 6
Yeniden Üretim ve Bunalımlar 112

Bölüm 7
Meta Fetişizmi ve İdeoloji 154

Bölüm 8
Kapitalizm Sonrası? 182

GİRİŞ

Karl Marx'ın *Kapital*'inin 1. cildi ilk olarak 1867'de yayımlandı. Bu kitap, Marx'ın yirmi yılı aşkın bir süredir kapitalizm hakkında düşündüklerini özgün biçimde bir araya getirdi.

Kapital, kapitalizmin bir eleştirisidir. Marx'ın hedefi, kapitalizmin şu ya da bu örneği değildi. Bunun yerine Marx, hangi ülkede, hangi tarihsel koşullarda gelişmiş olursa olsun, kapitalizmi kapitalizm yapan temel özellikleri saptamak istiyordu. Bu nedenle *Kapital*, mecburen hayli genel, soyut bir çözümlemedir. Zor okunmasının nedenlerinden biri de budur.

Bir başka neden de kapitalizmin her hücresine kadar giren bu eleştirinin, sevgili okur senin de, bu sözcüklerin yazarı benim de içinde büyüdüğümüz, içinde sosyalleştiğimiz sisteme saldırıyor olmasıdır. Bu yüzden, hepimizin benimsediği ve çevremizdeki kurumların durmadan

ürettiği birçok ortak varsayımı kabul etmediği için, bazen sezgilerimize bir hayli ters düşen bir okumadır.

Kapitalizm, yaklaşık 400 yıldan beridir gelişip olgunlaşan toplumsal ve iktisadi bir sistemdir. *Kapital*'in yayımlanmasından bu yana kapitalizm, Marx'ın eleştirisinin yanlış ve yersiz olduğunu kanıtlamaya uğraşmaktadır ama o, dünyayı anlamak isteyen her yeni kuşağa uygun aletler geliştirmeyi sürdürmüştür. Bugün kapitalizmin küresel varlığı aşağı yukarı tamamlanmış olup egemenliğine neredeyse karşı çıkılamaz duruma gelmiştir. Öyleyse niye Marx'ın kitabını okuma gereği duyalım?

Çünkü birçok insanın, dünyadaki her şeyin pek de düzgün yürümediği yönünde en azından bir sezgisi vardır. Pek çok kişi de insan soyunun karşısında bir sürü büyük problem olduğu konusunda sezginin de ötesine geçmiştir. İşte Marx'ın *Kapital*'i niye böyle olabileceğinin en sistemli açıklamasıdır.

Kapital, "iktisat" etiketli bir kutuya konulamaz ya da konulmamalıdır. O bir siyaset, tarih, iktisat, toplumbilim, felsefe, zaman zaman da edebiyat eseridir (evet, Marx'ın yazış biçemi o kadar zengin ve kışkırtıcıdır). Hatta Marksist edebiyat eleştirilerinin ilk örneklerini bile içerir. Marx paranın doğasına ilişkin konuları örneklerle açıklamak için sık sık Shakespeare, Goethe, Balzac gibi büyük yazarlardan alıntılar yapar.

Sözgelimi burjuvazinin (daha geniş anlamda kapitalist sistemin) bir yandan para biriktirme hırsı, öte yandan o servetin nimetlerinden yararlanma isteği arasında nasıl

çırpındığını ele aldığında, burjuva insanının tam yerine oturan imgesi olarak Goethe'nin trajik oyunu *Faust*'un başkahramanının şu sözlerini anar:

"Göğsünde iki can taşıyor; heyhat!
Biri diğerinden kopmak istiyor!"

Daha sonra göreceğimiz gibi, birbirinden durmadan uzaklaşan iki ruh (çelişkili kaçınılmazlıklar karşısında ikiye bölünmüş insan), Marx'ın kapitalizmi anlatırken sıkça başvurduğu bir motiftir.

Marx'ın buradaki yaklaşımı, onun genel yönteminin de ipuçlarını verir. Marx siyaset, iktisat, din, felsefe ve bu örnekteki gibi edebiyat eserlerini, ÖRTÜK toplumsal içerikleri için okumaya eğilimlidir.

Kapital'deki sorgulamasının ana amacı, para, kâr, sermaye ve benzeri iktisadi kavramların, kendilerini belirleyen toplumsal içerikleri etkin biçimde neden ve nasıl bastırdıklarını anlamaktır. Ancak bu kavramlar günlük yaşamımızın dokusunu oluşturan nesnelere ilişkin olduğundan, *Kapital*, işin içyüzünü anlamamızı alışıldık "iktisat" parametrelerinin çok ötesine taşıyan kapsamlı bir çalışmadır.

Kapital, bize hiçbir şey söylemez gibi görünen günlük ipuçlarından

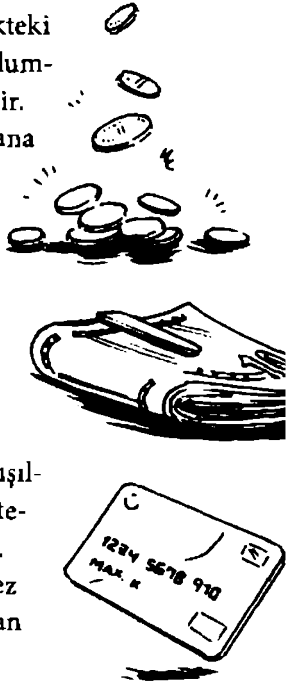

yola çıkıp gerçekte ne olup bittiğini kurgulayan bir dedektiflik öyküsü gibi başlar. Müfettiş Marx olay yerine vardığında henüz bir suçun işlenip işlenmediği bile belli değildir. Ama işlenmiştir.

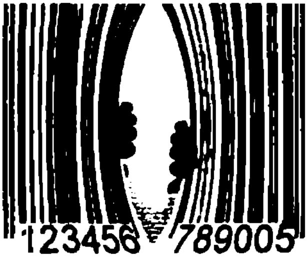

Bölüm 1

META[1]

Marx kapitalizmin eleştirisine günlük, sıradan bir şeyle, meta ile başlar. *Kapital*'in ilk satırları şöyledir:

> **Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği, "muazzam bir meta yığını" olarak görünür; bunun basit biçimi tek bir metadır. Bu nedenle, incelememiz, metanın analiziyle başlıyor.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 49**

Herkes bilir ki bir meta alınıp satılan ya da eşit değerde olduğu düşünülen başka bir şeyle mübadele (değiş-tokuş) edilen bir şeydir.

Metaların insanlara yaralı oldukları için alınıp satıldıkları açıktır.

Öyleyse bir metanın iki yüzü vardır. Bir kullanım değeri, bir de mübadele değeri. Bir mübadele değeri kendini, metaların mübadele edildiği fiyat olarak açığa vurur.

1 *Meta* (a uzun okunur): Marksist olmayan iktisat yazınında "mal" sözcüğü ile aynı anlamdadır. -*çev.*

Öyleyse bizim meta için başlangıç tanımımız şudur: İnsanlara yararlı olduğu için alınıp satılan bir şey. Böyle söylenince hiçbir sorun yokmuş gibi görünür. Metanın kullanım değeri yüzü ile mübadele değeri yüzü birbirine güzelce uymuş gibidir.

> **Bir meta, ilk bakışta, kolayca anlaşılan sıradan bir şey gibi görünür. Metanın analizi, onun metafizik safsatalarla ve teolojik süslerle dolu çok karmaşık bir şey olduğunu gösterir.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 81**

Meta ilk bakışta kolayca anlaşılabilir sıradan bir şey gibi görünse de Marx, kapitalizmde şeylerin *göründükleri* gibi olmadığını gösterir.

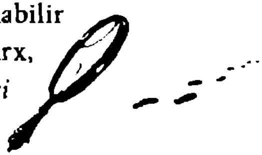

Marx'ın çözümlemesi aslında, çağdaş kapitalizmde kullanım değeri ile mübadele değerinin birbiriyle savaş halinde olduğunu gösterir.

Gelin önce şeylerin kullanım değeri yüzünü ele alalım. Gelişigüzel bir ürün demeti düşünelim: Bir çay poşeti, bir çekiç, bir dürbün.

İlk gözünüze çarpan şey, kullanım değeri olarak her birinin ne kadar farklı yararları olduğudur. Gerçekten de bu yararlar her ürün için kendine özgüdür.

Çay poşetini çivi çakmak ya da çekici uzağı görmek için kullandığınızı düşünün, başarılı olma şansınız pek yoktur.

> **Bir şeyin yararlılığı, onu kullanım değeri haline getirir. Ne var ki, bu yararlılık, havada duran bir şey de-**

ğildir. Meta, cisminin özellikleriyle belirlendiğinden, o olmadan var olamaz.

Marx, *Kapital*, s. 50

Bu ürünlerin birbirinden farklı olmasının yanı sıra kendilerine özgü yararları büyük ölçüde kendi fiziksel yapılarına bağlıdır.

Su geçirmeyen bir çay poşetiyle bir bardak çay hazırladığınızı, ya da mercekleri olmayan bir dürbün kullandığınızı düşünün.

Demek ki bu ürünlerin yararlılıkları tamamen fiziksel yapılarıyla ve parçalarının birleşimiyle ilişkilidir. Bu da yine yararlı olmalarının, kendilerine özgü belli niteliklere bağlı olduğu anlamına gelir.

Ürünlerin hammaddeleri nereden gelir? Açıktır ki başlangıçta hepsi şu ya da bu biçimde doğal malzemelerdir. Çay bitkiden, poşeti ağaç ve sebze liflerinin karışımından gelir. Çelikten yapılmış bir çekiç, demir ve karbon bileşimidir. Mercek için gerekli cam da kum ve kireç gibi doğal malzemeden üretilir.

Kuşkusuz doğa, daha iyi, daha rahat, daha gelişkin yaşamamızı sağlayan bu yararlı ürünlere kendiliğinden dönüşmez. Bu İNSAN EMEĞİ ile yapılan, bir bakıma neredeyse sihirli bir dönüşümdür.

Çalışma, her şeyden önce, insanla doğa arasındaki bir süreçtir; bu süreçte, insan, doğa ile kendisi arasındaki madde alışverişini kendi çabasıyla yürütür, düzenler ve denetler. Doğanın sağladığı maddelerin karşısında bir doğa gücü olarak yer alır. Doğanın sağladığı maddeyi kendi yaşamında kullanılabilecek bir biçimiyle

mülk edinmek üzere kendi canlı varlığının doğal güçlerini, kollarını ve bacaklarını, kafasını ve ellerini harekete geçirir. Kendi dışındaki doğa üzerinde etkide bulunur ve onu değiştirirken, aynı zamanda kendi öz doğasını da değiştirir. Böylece, doğada uyuklamakta olan güçleri geliştirir ve bunların hareketini kendi emri altına alır.

Marx, *Kapital*, s. 182

Demek ki kullanım değerinin kökenleri doğa ve insan emeğindedir. Bu, sadece yakın tarihimizdeki kapitalist üretim için değil, insanlık tarihi boyunca böyledir. İnsanlar kullanım değerini hep doğal hammaddelerden türetmiştir. Bu üretim süreci de bizi yaratıcı, akıllı insanlara dönüştürmüştür.

İnsan soyunun çalışma süreci, hayvanları yönlendiren sezgisel eylemden çok farklıdır.

Bir örümcek, dokumacının çalışmasını andıran faaliyetlerde bulunur ve bir arı, bal peteğini yaparken bazı mimarları utandırır. Ama en kötü mimarı en iyi arıdan daha en başından ayırt eden şey, mimarın, peteği balmumundan yapmadan önce kafasında kurmuş olmasıdır. Emek sürecinin sonunda, bu sürecin başında zaten işçinin imgeleminde, yani düşünsel olarak var olan bir sonuç ortaya çıkar. İşçi, sadece, üzerinde çalıştığı doğal maddeye biçim değişikliği vermiş olmakla kalmaz; aynı zamanda, bu doğal şey üzerinde, kendi faaliyetini yürütme biçimini bir yasa olarak belirlediğini ve kendi iradesini tâbi kılmak zorunda olduğunu bildiği amacını da gerçekleştirmiş olur.

Marx, *Kapital*, s. 182

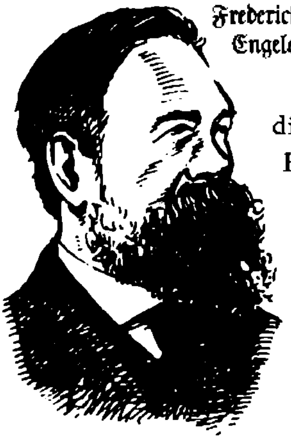

Frederick Engels

İnsanın çalışması, sezgisel içgüdülerle değil de yaratıcılık ve düş gücüyle yönlendirildiği için, insanlar yaratıcı olabilir. Hem kendilerini çevreye uydurabilirler hem çevreyi kendilerine. Kendilerine ve çevrelerindeki doğaya ilişkin şeyler keşfedebilirler. Bütün bunlar insanlık tarihinin, doğa tarihinden farklı olabilmesini sağlar.

Elimizin alet yapıcı bir organa dönüşmesi, insanlık tarihinin gelişimini belirlemiştir. Marx'ın yaşam boyu dostu ve çalışma arkadaşı Friedrich Engels şöyle der:

Maymunun insana dönüştüğü binlerce yıl boyunca atalarımızın ellerini uyarlamayı yavaş yavaş öğrendikleri ilk işlemler çok basit şeylerdi. En ilkel vahşiler ... yine de bu geçiş yaratıklarından çok üstündü. İlk çakmak taşının insan eliyle bıçağa dönüşmesinden önce

geçen süre, bilinebilen tarihin uzunluğuyla karşılaştırıldığında önemsiz görünür. Ama belirleyici adım atılmıştır; *el özgürleşmiş* ve bundan sonra hep daha maharetli olabilmiştir; böylece artan esneklik kuşaktan kuşağa geliştirilerek aktarılmıştır.

Friedrich Engels,
Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Rolü

Öyleyse bizim insan olarak ne ve kim olduğumuzun temelinde emek yatar. Emekle üretilen kullanım değerleri, belli emek türlerinin üzerinde çalıştığı hammaddelere verdiği özel niteliklerden türer.

Kâğıt yapmak istediğiniz ağacı, demir külçesiymiş gibi yüksek sıcaklıktaki fırına sokmanız işe yaramaz. Emek, farklı doğal malzemelerin taşıdığı özel niteliklerle iş görmek zorundadır.

Kapitalizmde insan emeğinin ne hale geldiğini düşünürsek, emekte içselleştirilmiş insan yaratıcılığına Marx'ın yaptığı övgüyü hatırlamamız gerekir.

Şimdi, insan emeğinin iki tür ürünü vardır. Bir tür, başka işlerin görülmesine yarayan aletler ve hammaddeler olarak kullanılır. Öbür tür, insanların kendilerini yeniden üretmek için tüketilen ya da kullanılan nihai ürünlerdir -bu, başları üzerindeki dam ya da yedikleri lokma olabilir.

İnsan emeği harcanarak elde edilen aletler ya da hammaddeler, örtük ya da olası kullanım değerleri olarak kalır. O kullanım değerlerini gerçek kılmak için ek emek harcanması gerekir.

> Canlı emeğin bu şeylere el atması, onları ölüm uykularından uyandırması, yalnızca olası kullanım değerleri olmaktan çıkarıp, gerçek ve etkin kullanım değerleri haline sokması gerekir. Bu şeyler, emeğin ateşiyle harekete gelir, onunla bir vücut olur, süreç içinde kendilerine düşen görevleri şevkle yerine getirmek için canlanır; gerçi, bu sırada tüketilirler; ama, bunun bir amacı vardır; geçim aracı olarak bireysel tüketim alanına veya üretim aracı olarak yeni emek süreçlerine girmeye hazır yeni kullanım değerlerinin, yeni ürünlerin yapıcı unsurları olmak üzere tüketilirler.
>
> Marx, *Kapital*, s. 186

Marx'ın, aletlerde (gelişmiş makineleri de bunlara katabiliriz) ya da hammaddelerde var olan potansiyeli harekete geçirmek için gerekli canlı emek düşüncesi, daha sonra onun yaptığı kapitalizm çözümlemesi için çok önemli olacaktır.

Son olarak şunu da belirtmeliyiz ki Marx'ın deyimiyle "türümüzün varlığı" için emek, her ne kadar tam merkezdeyse de, o da doğaya bağımlıdır. Marx *Kapital*'de der ki bu ilişki "doğanın koyduğu hiç sona ermeyecek bir insan varlığı koşuludur, dolayısıyla da o varlığın bütün toplumsal aşamalarından bağımsızdır, daha doğrusu bütün bu aşamalarda geçerlidir."

Kapitalizm tarih sahnesine çıktığında insan emeğine ne olduğu konusu ne kadar düşünmeye değerse, doğaya ve bizim doğayla ilişkimizin kapitalizmle ne hale geldiği de o kadar düşünmeye değer bir konudur.

Ama şimdilik buraya kadar söylediklerimizden çıkarmanız gereken tek şey, kullanım değerlerinin ve onları üreten sürecin, kendilerine özgü belli niteliklerle betimlendiğidir.

Ürünlerin kullanım değeri tarafını incelemeyi sürdürüyoruz. Gördüğümüz gibi insan soyu yaşamını sürdürmek ve geliştirmek için her zaman kullanım değerleri üretmiştir. Bu üretim, (sözgelimi kölelik ya da serflik gibi) zor ve adil olmayan koşullarda yapılmış olabilir ama şimdilik bu konuya girmiyoruz.

> **Kullanım değerleri, toplumsal biçimi ne olursa olsun, servetin maddi içeriğini oluşturur.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 50**

Ancak son birkaç yüzyıldır kullanım değerleri büyük ölçüde metalarda içerilmiştir. Bu da servetin, kapitalizm adını verdiğimiz yeni bir toplumsal biçimidir. Bunun anlamı, kullanım değerlerinin artık mübadele değerleriyle iç içe geçmiş olduğudur.

> **Ele alacağımız toplum biçiminde [kullanım değerleri], aynı zamanda, mübadele değerinin maddi taşıyıcılarını oluştururlar.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 50**

Peki, öyleyse mübadele değeri nedir?

Metaların birbiriyle değiştirildikleri değer olmalıdır. Bu mübadele değeri fiyatlarla açığa çıkar. Peki, fiyat nedir?

> **Fiyatlar, metaların parayı çağırmak için verdikleri işaretlerdir.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 116**

Metalar parada kolayca bölünebilen ve taşınabilen bir değişim aracı bulur. Ama para aynı zamanda metaların değerini de ölçer.

Öyleyse bir metanın mübadele değeri parada, kendi değerinin aynasını bulur.

Kapitalizm öncesi dönemde sıradan bir meta, sözgelimi bir tavuk, başka bir sıradan meta ile, diyelim tuzla değiştirilebilirdi, bugün kapitalizm döneminde sıradan bir meta, para ile değiştirilmektedir.

> **Metalar kendi değer biçimlerini temsil etmek üzere, kendileri hiçbir şey yapmaksızın, kendileri dışında ve kendilerinin yanı sıra bir meta cismini hazır bulur.**
>
> **Marx, *Kapital*, s.101**

Para, öbür bütün sıradan metalara eşlik eden evrensel bir ayna ya da bir denkliktir. Aslında kendisi de bir metadan başka bir şey değildir çünkü sıradan metanın mübadele değerini temsil eder.

> **Para yalnızca bir dolaşım aracı olarak işlev görür çünkü metaların değeri paranın içinde bağımsız gerçeklik olarak vardır.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 121**

Paraya daha yakından bakacak olursak mübadele değerinin doğasına ilişkin önemli bir şey bulabiliriz, bu da paranın hem değişim aracı hem değer ölçüsü olmasıdır.

Her biri bir öncekinden büyük üç para destesi düşünelim. Bu para tomarlarında gözümüze çarpan ilk şey aralarında pek az fark olduğudur. Aslında tek farkları *nicel*dir.

Bu durum daha önce ele aldığımız sıradan üç meta (çay poşeti, çekiç ve dürbün) durumunun zıddıdır.

Onların her birinde çok farklı *nitelikler* olduğunu gördük. Bu nitelikler elbette belli niceliklerdedir. Nicel boyut, onların ne olduklarının doğal bir parçasıdır ama farklı yararlılıklarında asıl önemli olan nitel boyuttur. Bu konuda yapabileceğiniz fazla bir şey yoktur. Parayı giyemez, yiyemez, içemez ya da tahtaya çivi çakmakta kullanamazsınız. Nitel boyutu pek önemli değildir. Çoğu kişi için asıl önemli olan paranın nicel boyutudur: Kaç paran var!

Elbette parayı, genellikle hep yaptığımız gibi harcayabilirsiniz. Ama paranın kendisinin, bir çay poşeti ya da bir Picasso tablosu gibi içsel bir kullanım değeri yoktur. Marx'tan etkilenmiş Alman toplumbilimcisi Georg Simmel yirminci yüzyılın başında şöyle yazmıştır:

> **Para olanca tarafsızlığı ve kayıtsızlığıyla bütün değerlerin ortak paydası olmuş, nesnelerin özünü, bireyselliğini, özgül değerini, karşılaştırılamazlığını silip atmıştır.**
>
> **Georg Simmel,**
> ***The Metropolis and Mental Life***
> **(Metropol ve Tinsel Hayat)**

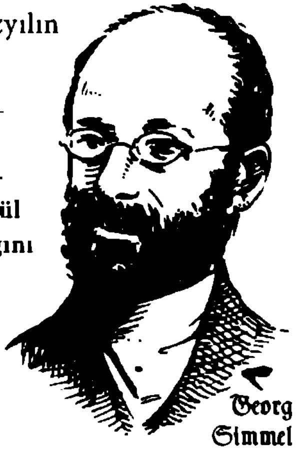

Bu anlamda para, sıradan bir meta ile aynı değildir. Saf mübadele değeridir; metanın, *yalnız* parasal değeri cinsinden ifadesidir. Başka bir deyişle, metanın yalnız mübadele değeri yüzüdür.

> **Metalar, kullanım değerleri olarak, her şeyden önce, farklı niteliklere sahiptir; mübadele değerleri olarak ise, yalnızca farklı niceliklerde olabilirler, yani bir zerre bile kullanım değeri içermezler.**
>
> Marx, *Kapital*, s. 51

Eğer bizim sıradan metalarımız "bir zerre bile kullanım değeri" içermiyorsa, onlara bakmamızın ne anlamı var? Bu durumda onların sadece değerlerini ve birbirlerine eşdeğer oldukları miktarları ölçebiliriz.

Böylece 100 çay poşeti bir çekice, 1.000 tanesi bir dürbüne eşdeğer iken 7 çekiç de ayni dürbüne denk olabilir.

Bu metaları böylece birbirlerine denk hale getirdiğimizde artık onları nelerin farklılaştırdığıyla, yani kulla-

nım değerleriyle ilgilenmeyiz. Bunlar nitelik bakımından artık tamamen aynıdır, yalnızca değer ifadeleri nicel olarak karşılaştırılabilir.

Dürbün satan bir dükkâna 1.000 tane çay poşetiyle değil parayla gideriz ama çay poşetiyle de gitsek parayla da gitsek bu aynı anlama gelir: 20 $ hem 1.000 çay poşetine hem bir dürbüne eşittir.

Metaların mübadele ilişkisini açık şekilde karakterize eden şey, tam da onların kullanım değerlerinden soyutlanmışlıktır.

Marx, *Kapital*, s. 51

1.000 çay poşetini 7 çekice ve bir dürbüne eşitlediğimizde onların farklılıklarını göz ardı edip hepsinin ortak bir şeyi paylaştıklarını söylemiş oluruz (Marx soyutlama eyleminden söz eder).

Paylaştıkları şey aynı parasal bedeldir. Özünde değer ne peki? Parayla ölçülen ne, değişim değeriyle ifade edilen ne?

Marx'ın buna yanıtı ilk başta bize garip gelebilir. Metalara değerlerini veren şey, insanın metanın içinde cisimleşmiş emek gücüdür.

Bu gariptir çünkü insan emeğinin kullanım değerlerinin üreticisi olduğunu, kullanım değerlerinin kendilerine özgü belirli niteliklerini paylaştığını görmüştük. Öy-

leyse nasıl oluyor da insanın emek gücü, Marx'ın "türdeş insan emeğinin maddeleşmiş biçimi" dediği bir şeyde kristalleşebiliyor?

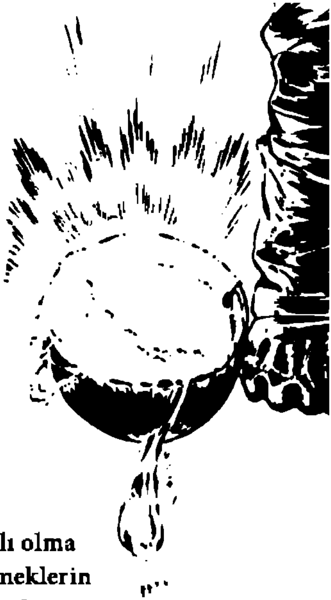

Meta üretimine girişen insan emeğine kapitalizmde öyle bir şey oluyor ki çok farklı metaları denklikler olarak ölçülebilir hale getirebiliyor.

> **Emek ürünlerinin yararlı olma özellikleriyle birlikte, emeklerin bunlar aracılığıyla ortaya konan yararlı olma özellikleri de yok olur; dolayısıyla, bu emeklerin farklı somut biçimleri de yok olur; bunlar artık birbirlerinden ayırt edilmez olur; hepsi eşit insan emeğine, soyut insan emeğine indirgenir.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 52**

Öyleyse insan emeği bir yandan kullanım değerleri üretirken, öte yandan bir tür "soyutlanma" içine girer ve işte bu soyut insan emeği metalardaki değeri üretir.

Artık metaların iki yüzü olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz: Kullanım değeri ve mübadele değeri. Bu ikisinin bir metadaki bileşiminin başta sandığımız gibi uyumlu olamayabileceğini görmeye başladık. Neden? Çünkü mübadele değerinin kullanım değeriyle hiçbir ilişkisi yoktur. Öyleyse kullanım değeriyle mübadele değeri zıt

kardeşlerdir. Meta içinde bir araya gelmişlerdir ama biri (kullanım değeri) nitelik ilkesiyle, öbürü (mübadele değeri) nicelik ilkesiyle tanımlanır.

> **Metalar konuşabilseydi, derlerdi ki, insanları bizim kullanım değerimiz ilgilendiriyor olabilir. Şeyler olarak biz bunu içermeyiz. Ama şeyler olarak bizim içerdiğimiz, değerimizdir. Meta cisimleri olarak kendi ilişkilerimiz bunu kanıtlar. Birbirimizle yalnızca mübadele değerleri olarak ilişki kurarız.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 91**

Metanın iki yüzünün pek geçinemediklerini görmeye başlayabiliriz. Burada bir çelişki temeli bulunmaktadır. Birbirinin zıddı iki ilke aynı olgu, aynı nesne ya da aynı sistem içinde bulunursa çelişki başlar.

Ayrıca metanın ikili niteliğinin, metaları üretmeye girişen emeğin ikili niteliğiyle ilişkili olduğunu da gördük. Bir yanda, Marx'ın *Kapital*'de "doğasını amacının, üretim tarzının, konusunun, araçlarının ve sonucunun belirlediği özel bir tür üretim faaliyeti" dediği somut emek.

Öte yanda soyut emek -ki bağımsız bir faaliyet olmayıp somut emekle iç içe geçmiştir. Ama soyut emek, somut emeğin zıt kutbunda gibi görünür. Hiçbir özel ya da kendine özgü bir yanı yoktur. Somut emek türdeştir,

hiçbir farklılaşma göstermeyen fizyolojik enerji harcamaktan ibarettir.

(Şimdiye kadar söylenenlerde ipuçları bulunmakla beraber henüz emeğin neden soyut olduğunu ya da soyut emeğin somut emekle nasıl ilişkilendiğini bilmiyoruz ama daha sonra hepsini öğreneceğiz.)

Buraya kadar gördüklerimiz, çağdaş toplumlarda metaların nasıl el değiştirdiğinin temelini oluşturur. Adamakıllı farklı şeyleri eşdeğer kılmanın iyi tarafı, çok fazla sayıda insanın kullanım değerlerinden (paranın izniyle) yararlanabilmesidir. Kapitalizmin başarısını ilk alkışlayan Marx'tır.

Ama gördüğümüz gibi kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki ve somut emek ile soyut emek arasındaki içsel çelişkiler sorun yaratmaktadır. Marx, bu çelişkiler gelişip derinleştikçe kapitalizmin süregelen varoluşundaki tarihsel haklılığın zedelendiği kanısındaydı.

Bu noktada yanlış bir kitap seçip seçmediğinizi düşünüyor olabilirsiniz. Belki de sömürülen işçilerden, açgözlü kapitalistlerden söz edilmesini bekliyordunuz. Evet, bunlara da az sonra geleceğiz ama bu çatışmada paylaşılamayanın ne olduğunu, bu grupların gerçekte hangi toplumsal güçleri temsil ettiğini anlamak için, tıpkı Marx gibi, konuyu geniş tutarak ilerlememiz gerekiyor.

> **Benim kullandığım ve daha önce iktisadi sorunlara uygulanmamış olan inceleme yöntemi, ilk bölümlerin okunmasını hayli güçleştirmiş bulunuyor. ... Bilime giden düz bir yol bulunmuyor ve yalnızca onun dik**

patikalarını tırmanmaktan çekinmeyenler, aydınlık doruklarına ulaşma şansına sahiptir.

Marx, *Kapital*'in
Fransızca basımına önsöz, s. 30

Marx'ın kullandığı çözümleme yöntemine içkin eleştiri denir. Bu yöntem basit bir kavramdan (sözgelimi meta) yola çıkıp yavaş yavaş daha gelişkin, daha karmaşık kavramlar ağını "açma"ya yönelir. Bu "içsel" eleştirinin işe böyle girişmesinin nedeni, kavramların içinde ve aralarında çelişkiler bulması, gerçekliğin bu kavramlarla açıklanamayan yönlerini keşfetmesidir. Bu da eleştiriyi yeni kategoriler yaratmaya ya da açıklayıcı güçlerini arttırmak üzere eskileri geliştirmeye yönlendirir.

Tarihsel anlatılara, görgül bilgilere dayandırılan açıklamalara alışık çoğu okuyucu için bu belki de tanımadıkları, olağan olmayan bir yaklaşımdır. Marx'ın yaklaşımı Alman felsefe geleneğinden, özellikle de filozof Hegel'den etkilenmiştir. Bu yol, konuya çok uygun güçlü bir yaklaşımdır çünkü Marx'ın, kapitalizm eleştirisine kendi iktisadi, siyasi ve ahlaki ölçülerini gelişigüzel uygulamasına dayanmaz. Tam tersine, Marx işini bitirdiğinde konusunu (kapitalizmi) içeriden açıklamış olur.

Hegel

Bölüm 2

Metaların Mübadelesi

Şimdi sihirli bir alana (gelişmiş kapitalizmdeki piyasa diyarına) girmemiz gerekiyor. Burası burjuva iktisadıyla siyasetinin en mutlu olduğu alandır çünkü bu mübadele alanında olup bitenler, günümüz kapitalizmini olabilecek en iyi aydınlıkta sunacak biçimde *görünür*. Burası kapitalist toplumun birçok idealiyle düşüncesinin boy attığı verimli bir arazidir.

> **Metalar piyasaya kendi başlarına gidemez ve kendi kendilerini mübadele edemez. Dolayısıyla, bunların ellerinden tutan kimseleri, yani meta sahiplerini de tanımamız gerekir. Metalar şeylerdir ve bundan ötürü insanlar karşısında direnme güçleri yoktur. ... Bu**

şeyleri meta olarak birbirlerinin karşısına çıkarmak için, bunları ellerinin altında bulunduran kimselerin birbirlerinin karşısında iradeleri bu şeylerde tezahür eden kişiler olarak yer almaları gerekir; böylece, biri ancak diğerinin iradesiyle, yani her biri ancak her iki tarafın katıldığı bir irade beyanıyla, kendi metasını elinden çıkararak yabancı metanın sahipliğini elde eder. Bu nedenle, bu kimselerin karşılıklı olarak birbirlerini özel meta sahipleri olarak kabul etmeleri zorunludur. Sözleşme sistemi hukuk sistemi içinde gelişmiş olsun olmasın, bir sözleşme biçiminde olan bu hukuki ilişki, kendisinde iktisadi ilişkinin yansıdığı bir irade ilişkisidir.

Marx, *Kapital*, s. 93

Marx burada biraz hiciv yapmaktadır çünkü daha sonra metaların, sahipleri denilen kimselere karşı "direnme güçleri" olduğunu göreceğiz. Ama tüketici kimliğimiz, mübadele alanında kapitalizm tarafından korunup kollanmaktadır. Tüketici olarak bizi güçlü hissettiren duygu, piyasaya girmenin günlük gerçekliğinde kök salmıştır. Meta sahiplerinin buluşup karşılıklı rıza ile alışveriş yaptıkları bu âlem, özgür bir ortammış gibi görünür. Bu bir hukuk diyarıdır, kişisel irademizi dile getirdiğimiz bir alandır. Başka bir deyişle, mübadele sadece iktisatla ilgili değildir, nasıl davrandığımızla, nasıl hissettiğimizle, hangi varsayımları yaptığımızla, bir bütün olarak hangi toplumu "normal" saydığımızla da ilgilidir.

Mübadele diyarında nelerin olup bittiğine daha yakından bakmak için iki oyuncuya ihtiyacımız vardır: Biri Alıcı, öbürü Satıcı.

Alıcımız bir palto almak üzere piyasayı dolaşmaya çıkar. Yaklaşan kışa hazırlanmaktadır.

Alıcımızın cebinde, beğendiği paltoyla değiştirebileceği bir meta vardır. Bu meta paradır. Marx bize bunun sadece bir meta olduğunu söyler –para biçiminde bir meta.

> **Metaların ortak bir ölçüye sahip olmaları, paranın eseri değildir. Tersi geçerlidir. Bütün metalar değer olarak nesnelleşmiş insan emeği olduklarından ve dolayısıyla da ortak bir ölçüyle ölçülebilir olduklarından, kendi değerlerini hep birlikte aynı özel metayla ölçülebilir ve böylece bu metayı kendi ortak değer ölçülerine, yani paraya dönüştürülebilirler.**
>
> Marx, *Kapital*, s. 102

Öyleyse Alıcımızın cebindeki şey, değerlerin ortak ölçüsüdür. Alıcımız piyasanın nasıl işlediği konusunda küçük kızlığından bu yana deneyim kazandığından bilir ki cebinde bu özel meta yoksa ne "iradesi" vardır ne de piyasada sözü geçer. Ancak bir kuruşu bile olmayan

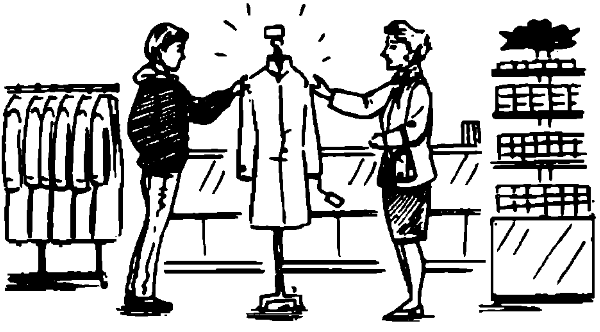

kimseler piyasadan tamamen dışlanır. Cebimizde birkaç kuruş varsa piyasaya, eski püskü giysilerle bile, bir amaç duygusuna bürünmüş olarak girebiliriz.

Bu amacı *kendimizinmiş* gibi hissederiz. Bir anlamda öyledir de. Onca şey arasında bir palto almaya ihtiyacı olduğuna karar veren Alıcımızdır. Piyasaya girmesi için ona kimse emir vermemiştir. Piyasada da hiçbir Satıcı, Alıcımızın parasından vazgeçmesini emredemez. Ama Alıcımız *ihtiyaçlarını karşılamak* için yine de piyasaya girer. Alıcının piyasadan alamayacağı tek şey piyasa dışında kalmaktır.

Alıcımız piyasada başka Alıcılarla karşılaşır, bunların kimi ondan daha zengindir, kimi daha yoksul. Ama hepsi satın *almalarını aynı* şeyi, *yani* parayı kullanarak yapar. Bazı kimseler için bir mübadele aracı, öbürleri için başka bir mübadele aracı yoktur. Bazen iktisadi güçleri çok farklı insanlar aynı dükkânlardan alışveriş yapabilir. Ama mübadelenin kendisinde aynı satın alma eylemini görürüz.

Daha sonra *Kapital*'e dönüşecek notlarını içeren *Grundrisse*'de Marx şöyle der:

> **İkisi de ekmek satın alan bir işçi ile bir milyoner, bu işi yaparken, sadece basit birer alıcı olarak görünür, tıpkı bakkalın onların gözünde sadece bir satıcı olması gibi.**
>
> **Marx, *Grundrisse***

Alıcımız böylesi toplumsal farklılıkların açıkça farkında değildir ama yine de para harcamak istemediği

mağazaların önünden, genellikle sattıkları paltoların bedelinden daha fazlasını ödeyebilecek durumda olduğu için hızla geçer. Alıcımız harcamak istediği paradan daha pahalı paltolar satan mağazaların vitrinleri önünde biraz oyalanır. Bu paltolar onun satın alma gücünün tamamen dışında kalmamaktadır ama Alıcımızın bugün de yarın da başka ihtiyaçları olacaktır, her ihtiyaç da piyasada para harcamayı gerektirir. Dolayısıyla Alıcımız her alışverişini yaparken, başka metaların değerini ölçen o özel metadan elinde ne kadar olduğuna bakarak ölçülü davranmak zorundadır.

Sonunda Alıcımız beğendiği bir palto bulup 100 dolarını onunla değiş-tokuş eder. Tam da o sihirli anda değer biçim değiştirir. Alıcımızın cebindeki para, almak istediği kullanım değerini taşıyan paltoya, dükkândaki palto da Alıcımızın cebinden çıkan paraya dönüşür.

> **Metanın paraya dönüşmesi aynı zamanda paranın metaya dönüşmesidir.**
>
> **Marx, *Kapital*, s.115**

Satıcı, Alıcımıza "iyi günler" diler ama ikisi de bilir ki ilişkileri tamamen bu mübadele eylemiyle sınırlıdır.

> **Kişiler burada birbirleri için ancak metaların temsilcileri ve dolayısıyla meta sahipleri olarak mevcuttur.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 93-94**

Alıcımız dükkândan çıkınca para dilenen evsiz barksız birinin önünden geçer. Alışverişte biraz yorulduğundan bir gazete alıp kısa bir mola için bir kafeye girer. Orada gazetede, son on yılda eşitsizliğin arttığını belir-

ten yeni bir haber okur. Ama finans sayfasında da birçc büyük perakendeci şirketin kârının arttığı yazılıdır.

Şimdi ne olup bittiğine bakarsak, Alıcımızın m(taların mübadelesinde "iradesini" nasıl ifade ettiğiı görürüz. Ayrıca şunu da görürüz: Alıcımız piyasadal sözünün geçerliliğinin bazı sınırlarının farkında oldı ğu anda bile (pahalı mağazaların vitrinlerine bakarke olduğu gibi) bir paltoya bu kadar para harcama kararıı dan kendi akılcı hesaplamalarının sorumlu olduğunu farkındadır.

Belki bir kredi kartı kullanıp sahip olduğundan dal fazlasını harcamaya karar verseydi, hiçbir satıcı ona "İ; düşündünüz mü?" diye sormazdı. Alıcı, iyi ya da köti kendi dünyasının efendisi gibi görünmektedir.

> **Mübadele eyleminde birey... eylemin tek, baskın (belirleyici) öznesi olarak kendi yansımasını bulur. Böy-**

lelikle de bireyin tam anlamıyla özgür olduğu varsayılır: Gönüllü işlem yapma, iki tarafta da zorlama yok, kendini egemen ve birincil görme.

Marx, *Grundrisse*

Sonuçta Alıcımız, kışın çok işine yarayacak bir paltoyu 100 dolarla değiş-tokuş etmiştir. Şimdi, Alıcımız "parasının karşılığını" almış gibi hisseder mi kendini? Bu ilginç bir deyimdir. Ne anlama gelir? Belli bir miktar parayı bir meta ile değiştirdiğimizde, metanın içerdiği kadar bir değer almışız izlenimini verir.

Fiyat, metada nesnelleşmiş emeğin para ile ifade edilen adıdır. Bundan dolayı, bir metanın, ismi bu metanın fiyatı olan bir para miktarının eşdeğeri olduğunu söylemek totolojidir.

Marx, *Kapital*, s. 108

İşte bu biraz garip. Alıcımız eşdeğeri, bir eşdeğerle değiştirmiş görünüyor. Tam da Marx'ın dediği gibi bir totoloji. Alıcımız 100 dolarlık insan emeği içeren bir paltoya 100 $ vermiştir. Eğer piyasa böyle işliyorsa o zaman Alıcımız niye alışveriş etmek istemediği mağazalara, alışveriş etmek isteyip de pahalı bulduğu mağazalara girmemiş, niye sokakta bir dilenciye rastlamış, niye artan eşitsizlik haberinin yanı sıra

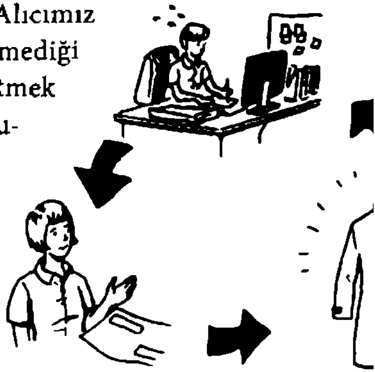

perakendeci şirketlerin artan kârlarından söz eden bir haber okumuştur?

Eşdeğer şeylerin el değiştirmesi, gerçekliğin bu yönlerini açıklayacak gibi görünmüyor. Ama Marx durumun çoğu zaman böyle olduğu konusunda son derece kararlıdır.

> **Bütün süreç ... bir ürün mübadelesinden başka bir şey değildir. Aynı mübadele değerine sahip metaların ya da metalarla paranın, yani eş değerli şeylerin birbirleriyle değiştirilmesi durumunda, kimsenin, dolaşıma soktuğundan daha fazla değer çekmediği açıktır.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 163**

Ama belki de bunların bazılarını kendi küçük senaryomuzda, çoğu zaman eşdeğerlerin mübadele edilmediği olgusuyla açıklayabiliriz.

Bunun ortaya çıkabileceği birkaç durumdan söz edilebilir.

Sözgelimi talep arzdan çok yüksekse fiyatlar, metaların içerdiği değerlerin üstüne çıkar.

Yahut bir piyasaya birkaç büyük şirket hâkim olabilir, rekabetin yokluğunda fiyatlar yine metaların içerdiği değerleri aşabilir.

Ya da bazı kimseler bir ürüne, metaya iliştirilmiş marka nedeniyle tam olarak "değeri"nden daha fazla para ödemeye ikna edilebilir.

Bunların hepsi doğrudur ama bunlar senaryomuzda gözlediğimiz hiçbir servet farklılığını açıklamaz. Dilencimiz, fazla ödeme yaptığı bir dizi çok yanlış satın alma kararı nedeniyle dilenci olmamıştır.

Gazetede sözü edilen toplumsal eşitsizliğin bu yüzden arttığına da inanamayız.

Bakkaldaki milyonerin, hep "paranın karşılığını veren" çok rekabetçi piyasalarda alışveriş ettiği için milyoner olduğuna da bizi kimse inandıramaz. İşlerin belirtildiği gibi yürüdüğü bir toplum, (şişirilmiş fiyatlı) markalara bağlı alımları açıklanamaz ve aslında olanaksız kılardı.

Üstelik arzın çoğu zaman talebi aştığını da biliyoruz. Bazen firmaların fiyat kırma rekabetine giriştiği de malumumuz. Ayrıca malların fiyatlarını şişirmek için markaya başvurulmayan piyasalar olduğu da bilgimiz dâhilinde.

Şimdiye kadar mübadele eyleminde gördüklerimiz, piyasa yüzeyinin altında saklı eşitsizliğin, toplumsal katmanlaşmanın işaretlerini açıklamıyor. Asıl önemlisi değerin nasıl yaratıldığını da açıklamıyor. Bazı kimselerin nasıl olup da hep piyasaya verdiklerinden daha çok (artık) değer edindiklerini ise hiç açıklamıyor.

Diyelim ki Alıcımız 100 $ eden bir paltoya 110 $ ödemiş olsun. Bu durumda Satıcı, Alıcının cebinden eskisine göre 10 $ fazlasını almış olur. Bu da Alıcının başka şeyleree 10 $ daha az harcaması anlamına gelir, bu da hem onun hem başka satıcıların 10 $ kaybı demektir. Marx, yüksek fiyatla satış konusunda şunu söyler:

> **Dolaşımdaki değerde zerre büyüme olmamış, bunun ... bölünüşü değişmiştir. ... Dolaşımda bulunan değerler toplamının, bunun dağılımında meydana gelen herhangi bir değişiklikle artırılamayacağı açıktır.**
>
> Marx, *Kapital*, s.166

Alıcımız elbette sadece alıcı olmayabilir. Piyasa toplumunda Alıcılık ve Satıcılık, insanların farklı zamanlarda bulunduğu konumlardır. Belki Alıcımız aynı zamanda, 90 $ eden bir metayı 100 $ ile mübadele etmiş bir Satıcıdır. Eğer öyleyse Satıcı (yani Alıcımız) başka bir Alıcının cebinden, piyasaya sunduğundan 10 $ fazla almıştır. Bunun da anlamı, yine, bu ikinci Alıcının başka şeylere 10 $ daha az harcamak zorunda kalmasıdır. Bu ikinci Alıcı hep böyle davranmaya devam ederse sonu sokakta dilenmek olur. Ama bu davranış açıklanabilir gibi değildir. Alıcı ve Satıcı olarak bizlerin akılcı ve hesaplı davranmaya yönlendirildiğini görmüştük. Ara sıra yanlış yapabiliriz ama sürekli olarak verdiğimizden daha az değeri geri almak, hem bizim çıkarlarımıza hem de piyasadaki davranışlar hakkındaki piyasa açıklamasına aykırıdır.

Demek oluyor ki, nasıl evirilip çevrilirse çevrilsin, sözünü ettiğimiz olgu aynı kalır: eş değerli şeyler birbirleriyle değiştirildiğinde, bir artık değer doğmaz, eş değerli olmayan şeyler birbirleriyle değiştirildiğinde de, gene, bir artık değer doğmuş olmaz.

Marx, *Kapital*, s. 166

Demek ki bir muammayla karşı karşıyayız. Piyasa mekanizmaları, varlık nedenleri onu mübadele etmek olsa bile, temel şeyin, yani değerin kökenini (üretimi) açıklayamaz.

Piyasa kategorilerinin açıklama gücünün bu sınırlılığı, sadece piyasa kategorilerini ve Marx'ın kapitalist

toplumun ya da burjuva toplumunun görünümü ya da "görüngüsel" biçimi diye andığı şeyi sorgulamayan kategorileri ifade etmekle yetinen tüm siyasal, iktisadi ve kültürel alanları da etkiler.

> **Bir bütün olarak bugünkü burjuva toplumunda fiyatlar, bunların dolaşımı vb. ön kabuller yüzeydeki süreç olarak görünür ama bunun altında, derinlerde, bu görünürdeki bireysel eşitlik ve özgürlüğün ortadan kaybolduğu tamamen farklı süreçler işler.**
>
> **Marx, *Grundrisse***

Buraya kadar gördüklerimizden açıkça anlaşıldığı gibi Marx'ın *Kapital*'i sadece iktisatla ilgili bir kitap değildir. Doğurduğu sonuçlar da sadece iktisadi olmaz. Kapitalizmde insanlığın bütün kültürü ve bilinç alanı, kabaca "piyasa tarzı düşünme" dediğimiz şey tarafından iyice daraltılmıştır. Piyasa kavramlarının açıklama gücündeki sınırlılığın, yaşamımızın her alanında piyasanın yaygın varlığıyla uyumlu biçimde, gerçekliği anlamakta bütünüyle yetersiz düşünme biçimlerini teşvik etmesi olasıdır. Gerçekliğin "derinliklerinde" yüzeydekinden çok farklı bir şey olup durmaktadır.

Nesnelerin iktisadi yüzüne dönersek, sözgelimi piyasa kavramları olan arz ve talep, alıcılar ve satıcılar, fiyat ve para, vb. iktisadi bunalımları açıklayamamaktadır.

> **Her satış bir alış ve her alış bir satıştır diye, meta dolaşımının satışla alış arasında zorunlu bir dengeyi gerektirdiği dogmasından daha saçma bir şey olamaz.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 119**

Alışla satışın zorunlu olarak neden uyum içinde olmayabileceğini henüz bilecek konumda değiliz ama Marx, aynı kavramların hem bir bağlantıya hem de ayrılığa işaret ettiğini söyler:

> **Bir metanın tam başkalaşımının birbirini tamamlayan iki evresi arasındaki zaman süresi çok uzayacak, satışla alış arasındaki ayrılma çok açık ve belli bir hale gelecek olursa, bunların iç birliği, kendisini zorla, bir bunalım yaratarak ortaya koyar.**
>
> Marx, ***Kapital***, s. 119

Bu piyasa ekonomisinin, belli bir toplumu oluşturan başka insanlarla bir tür ilişki kurma yolu anlamına geldiğini de gördük. Bu aşamada, böyle bir toplumda insanlar arasındaki ilişki konusunda çok tuhaf bir çelişkiden söz edebiliriz:

> **Bunları bir araya getiren ve aralarında ilişki kuran biricik güç, onların bencillikleri, özel kazançları ve kişisel çıkarlarıdır. Ve böylece, herkes kendi çıkarını kolladığından ve kimse başkaları için bir şey yapmadığından, şeylerin önceden kurulmuş uyumunun sonucu olarak ya da her şeye gücü yeten bir Tanrı inayetinin himayesi altında, herkes, yalnızca, onlara karşılıklı avantaj sağlayan, herkes için yararlı, ortak çıkarlara uygun işler yapar.**
>
> Marx, ***Kapital***, s. 178

Tıpkı piyasa kavramlarının dengeye yönelme varsayımları gibi, piyasa toplumu da herkesin kendi çıkarı peşinde koşmasıyla toplumsal birlik ve uyumun kurula-

bileceğini varsayar. Marx'ın bu düşünceyle alay etmesine şaşmamak gerek.

Ama gelin biz temel iktisadi çelişkiye dönelim: Piyasa kavramları mübadele edilmek üzere tasarlanan tek şeyin, *değerin* kökenini açıklayamamaktadır.

Bu gizemi çözmek için mübadelenin

> her şeyin açıkta ve göz önünde cereyan ettiği

bu "gürültülü alanından" çıkıp

> kapısında "işi olmayan giremez" yazılı olan, üretimin yapıldığı gizli işyerine girelim. Burada, sadece sermayenin nasıl ürettiğini değil, aynı zamanda kendisinin de sermaye olarak nasıl üretildiğini göreceğiz. Kâr yapmanın sırrı da sonunda açığa çıkacak.
>
> Marx, *Kapital*, s. 177

Bölüm 3

Dolaşım ve Emek Gücünün Satın Alınması

Ama o kadar çabuk değil! Üretimin yapıldığı gizli işyerine girmeden önce dolaşım alanına, yani değerin ekonomide dolaşmasını sağlayan mübadeleler dizisine, biraz daha bakmalıyız.

Dolaşım alanının üretim alanıyla bağlantılı olduğunu görürüz. Ek olarak iki farklı türde dolaşımın işlediğini de görürüz. Bunlar da bağlantılıdır ama çok farklı toplumsal çıkarları temsil ederler. Dolaşımla ilgili öğrendiklerimizi "gizli işyerine" yanımızda götürmeliyiz çünkü sermayenin nasıl dolaştığı üretim sürecini de belirleyecektir. Ayrıca dolaşım alanı ile mübadelenin bize olgusal biçimde nasıl göründüğü ile gerçekte nasıl olduğunu birbirinden ayırmalıyız.

Alıcımız paltoyu almak için parayı nereden buldu? Alıcımız satın almak için ne sattı? Yanıtın, Alıcımız emek gücünü piyasada sattı, olduğu açıktır; bir başka deyişle, Alıcımız çalıştı. Kapitalist toplumda çoğu insan, yaşayabilmek için bu mübadeleyi yapmak zorundadır. Alıcımız emek gücünü para ile değiştirir, o parayla da palto alır. Bu mübadele döngüsü şöyledir:

M – P – M

M = Meta (emek gücü)
P = Para
M = Başka Bir Meta (sözgelimi palto)

> **M – P – M döngüsü, bir metanın bulunduğu uçtan başlar ve dolaşımdan çıkıp tüketim alanına giren bir diğer metanın bulunduğu uçta son bulur. Bundan ötürü de tüketim, yani ihtiyaçların giderilmesi, tek sözle kullanım değeri, bu döngünün amacıdır.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 154**

Bu mübadele döngüsünün birkaç önemli özelliği vardır:

1) Bir meta ile başlayıp tamamen değişik bir meta ile son bulur.
2) İlk ve ikinci metanın nitelikleri farklı olmakla birlikte eşdeğer olmamaları için ilkesel olarak içkin bir neden yoktur.
3) İkinci meta döngüden çıkarılıp tüketilir.
4) Bu mübadele döngüsünün amacı ve sonu insan ihtiyaçlarının karşılanmasıdır.

Bu mübadele döngüsüyle çoğumuz her gün girip ilgileniriz. Ayrıca bu döngü sermayeyi niteleyen mübadele döngüsünden son derece farklıdır. O mübadele döngüsü şöyledir:

P – M – P+

P = Para
M = Meta
P+ = Daha fazla para

> **Buna karşılık, P – M – P+ döngüsü paranın bulunduğu uçtan başlar ve sonunda gene paranın bulunduğu bir uçta sona erer. Bundan dolayı, bunu harekete geçiren dürtü ve yönünü belirleyen amaç, bizzat mübadele değeridir.**
>
> **Marx, *Kapital*, s.** 154

Bu döngü, insanların çoğunun içinde yer aldığı M – P – M döngüsüyle zıt birkaç önemli nitelik taşır:

1) Parayla başlar DAHA ÇOK parayla (*Para artı* ile) sona erer.
2) P+ döngü alanında ortaya çıkar, insan ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgisi yoktur.
3) Bu mübadelenin amacı başlangıçtaki miktarı arttırmaktır.
4) Yüzeysel bakıldığında daha fazla para ya da değer, paranın kendisinden çıkmış gibi görünür.

Bu mübadele döngüsü toplumdaki küçük bir azınlığı ilgilendirir.

> **Bundan dolayı, başlangıçta dolaşıma sokulan değer, dolaşımda sadece olduğu gibi kalmaz, değer büyüklüğünü değiştirir, kendine bir artık değer ekler veya kendini değer olarak büyütür. Ve bu hareket onu sermayeye dönüştürür.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 155**

Sermayeyi sermaye yapan P'nin P+'ya çıkmasıdır. Genişleme (koruma değil büyüme) ihtiyacı bunun merkezindedir. Yüzeysel bakıldığında bu mübadele süreci aracılığıyla para parayı peydahlar.

Sermaye değerindeki dönemsel artış olarak, yani süreç içinde bulunan sermayenin dönemsel meyvesi olarak, artık değer, sermayeden doğan bir gelir biçimini alır.

Marx, *Kapital*, s. 548

Marx iki mübadele döngüsünü karşılaştırır:

Satın almak için satmak işinin tekrarının veya yenilenmesinin sınırının ve ereğinin ne olacağı, tıpkı bu sürecin bizzat kendisi gibi, dolaşım sürecinin dışında kalan bir nihai amaçla belirlenir; bu nihai amaç da tüketimdir, yani belirli ihtiyaçların giderilmesidir. Buna karşılık, satmak için satın almada başlangıç ve sonuç para, yani mübadele değeridir; ve bu yüzden de, hareketin bir sonu yoktur.

Marx, *Kapital*, s. 155-156

Sermaye sınır tanımaz. İlke olarak hiçbir biçimde sınırı yoktur. Büyüme ya da kâr cinsinden sınırı olmadığı gibi, ahlaki sınırları da yoktur. Sermayenin sınırları dışarıdan, sözgelimi yasalar yoluyla konan engellemelerdir. Sermaye tek bir şeyi tanır: Daha fazla sermaye yaratmak. Bu mübadele döngüsüne ilişkin iki şeyi tanımak son derece önemlidir:

Birincisi, bu döngü insan arzusu, ihtiyacı ya da kontrolünden bağımsız bir mantığa göre hareket eder. İkincisi, bu döngü insanların azınlığının eylemlerini temsil etse de yine de baskındır. Bu döngünün mantığı, toplumsal ve iktisadi hayatın bütününü kaplayıp içine alır.

Sözgelimi, iktisadi faaliyetin en önemli kurumsal biçimlerinden biri, çağımızın büyük şirketlerdir. P – M – P+ mantığına göre işleyen şirketin davranışları marazidir.

> Bugünkü iş âleminin önderleri şirketlerinin kâr ve zarar dışında şeylere de özen gösterdiğini, sadece kendi ortaklarına karşı değil bütün topluma karşı da sorumlu olduklarını söylüyor. Şirketin daha önceki açgözlü dünya görüşünün yerine geçen yeni öğretileri, ne yaptığını bilen, hatasını düzelten şirket olmuş. Buna rağmen şirketin kendisi değişmemiştir. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında çağdaş bir iş kurumu olarak kökeni neyse bugün de, öz çıkarları kızıştırmak, ahlaki endişeleri gözden düşürmek için tasarlanıp yasalarla tarif edilmiş "kişi" olarak aynı kalmıştır. Çoğu kimse bu "kişilik" insanda olsa onu tiksindirici, hatta psikopatça bulur ama yine de garip bir şekilde şirketi, bugünün en güçlü kurumu olarak kabul ederiz.
>
> Joel Bakan, *Şirket*

Sermayenin dayattıklarını kabul etmemizin bir nedeni belki de yaptığının, geri kalanımızın piyasada yaptığı şeye yüzeysel olarak benzemesidir. Her iki döngü de alım satımla ilgilidir. Her ikisinde de

> aynı iki maddi unsur, para ile meta, ve aynı iktisadi rollere sahip iki kişi, bir alıcı ve bir satıcı karşı karşıya gelir.
>
> Marx, *Kapital*, s. 152-153

Ama cebimizdeki para sadece paradır, ihtiyacımız olan kullanım değerleriyle değiştirilmek üzere beklemektedir. Oysa dolaşımdaki para, artış peşinde olan sermaye olarak çok farklıdır.

> **Para bir para toplamı olarak nicel miktarıyla ölçülür. Bu ölçülmüşlük onun karakterine uymaz, o ölçüsüzlük peşindedir.**
>
> **Marx, *Grundrisse***

Öyleyse iki döngü, metanın içinde ortaya çıkardığımız kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki gerilimi yansıtır. Birleşik Krallık'ta (BK) soğuk havanın yol açtığı hastalıklardan her yıl 20.000 emekli yaşamını yitirir. Bu ölümlerin çoğu emeklilerin evlerini ısıtamamalarından kaynaklanır. Burada emekli olmuş kimselerin evlerinin yeterince ısıtılmasını engelleyen teknik bir sorun yoktur. Açıkçası bu insanların, evlerini yeterince ısıtacak paraları yoktur. Bir başka deyişle, meta olarak gazın ve elektriğin mübadele değeri, (kışın insanları sıcak tutan) kullanım değerinden daha önemlidir. Bunun sonucunda BK'de her kış emeklilerle dolu 50 jumbo jet yere çakılır, uçaklardaki herkes ölür.

Ama piyasa ekonomisinin özelliklerinden biri, neden olduğu zararın bir anda değil zamana yayılarak ortaya çıkmasıdır. Böylece gökten yağan jumbo jet filosunun ya da devlet güçlerinin zorbalığının aksine, piyasa ekonomilerinin zorbalığının, bırakın değiştirilmeleri için yeterince güçlü biçimde görünür kılınmasını, farkına varılması bile çok güçtür.

Sermayenin bütün engelleri, bütün sınırları aşma hasretinin yarattığı sorun, kapitalizmin çok önemli bir çelişkisinin merkezine taşır bizi. Kapitalizmin hayalini kurduğu dünyada sınır yoktur. *Ama madde, tanımı gereği*, fiziksel bir yapıya sahiptir, kullanım değerleri de öyle. Öyleyse her fiziksel maddenin belli sınırları vardır. Ama bütün ekonomi, diyelim insanın ya da doğal kaynakların sınırlarını aşmak için kıvranıyorsa, o zaman iki standardın (bir yanda sınırların, öte yanda sınırsızlığın standartları) çatışması olasıdır. Sözgelimi 2010'da Meksika Körfezi'ndeki *Deepwater Horizon petrol felaketinin* gerisinde bu çatışma yatar.

Gelin iki dönüşüm döngüsünün karşılıklı bağlılıklarına bir göz atalım. İnsanların çoğu basit mübadele döngüsünde yani M – P – M döngüsünde yer alır. Oysa kaderleri doğrudan doğruya P – M – P+ döngüsüne bağlıdır.

M – P – M döngüsündeki M – P 'ye bakalım. P almak için satılan M'nin çalışma yetisi olduğunu söylemiştik. Dolayısıyla bu, ikinci M'yi alıp onun kullanma değerini (sözgelimi kışlık paltoyu) tüketme yetisidir.

Şimdi de sermaye döngüsüne geçelim, P - M mübadelesine bakalım. Bay Parakesesi'nin satın aldığı nedir? Elbette basit döngüde satılan şey, yani çalışma yetisidir. Çalışma satın alınabilecek bir meta olmuştur. Kapitalist bey ya da hanım bu metayı "tükettiğinde" onun açısından olağanüstü bir şey olmuştur. P-*ARTI* doğmuştur.

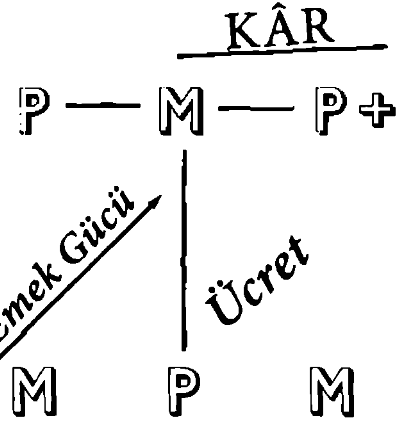

Bir metanın tüketiminden değer çıkarabilmek için, para sahibi dostumuzun, dolaşım alanında, yani piyasada, kullanım değeri değer kaynağı olma özel niteliğine sahip bulunan ve dolayısıyla tüketimi bizzat emeğin maddileşmesi ve bunun sonucu olarak da değer yaratması demek olan bir metayı keşfetme şansına sahip olması gerekirdi. Ve para sahibi böyle özel bir metayı piyasada gerçekten bulur: Bu meta, emek kapasitesi ya da emek gücüdür.

Marx, ***Kapital,*** s. 170

Artık biliyoruz ki Marx, bütün toplumsal servetin kaynağının, doğanın sağladığı hammaddelerle iş gören insan emeği olduğuna inanır. Dolayısıyla kapitalizmde servetin aldığı biçim olan kârın da emeğin yetisinden türemiş olması akla yakındır.

Bu büyük bir sır mıdır? Kuşkusuz kalbimizin bir köşesinde bunun doğru olduğunu biliriz. Ama yine de kapitalist toplumlarda bütün toplumsal servetin ve kârın kaynağının emek olduğu gerçeği kamuda ya da kurumlarda pek dile getirilip değerlendirilmez. Niye?

Açıktır ki bunun belli bir düzlemdeki nedeni, insanın emek gücünü satın alanların, onu satanların sırtından geçindiklerinin görünür hale gelmesini çıkarlarına uygun bulmamalarıdır. Tabii karşı tez, alıcının, yani Bay Parakesesi'nin de masaya bir şeyler koyduğunu ileri sürer. Bir kere, para koyar, daha önce gördüğümüz gibi de, para parayı doğurur gibi görünür. Ayrıca Parakesesi masaya bir fikir, risk alma isteği, bir iş yapma yöntemi de getirmez mi?

Ancak olup bitenleri haklı çıkarmaya yönelik bu ya da başka gayretler, eğer kapitalizm eşitsizlikleri gizlemek için içgüdüsel tepkiler göstermeseydi, daha az anlam ifade edebilirdi. Bu gizleme süreci, şimdiki üretim tarzına özgüdür.

Sözgelimi, feodalizmde köylüler zamanlarının bir kısmında kendi topraklarında kendilerine, bir kısmında da beyin toprağında beye çalışırdı.

Kendi topraklarında çalışırken kendilerini ve ailelerini yaşatmak için gerekli olan emeği harcıyorlardı. Marx buna GEREKLİ EMEK der. Bey için çalışırken ARTIK

EMEK harcamaktaydılar, yani doğrudan üreticiler olarak yaşamlarını sürdürmeleri için gerekli olanın üstünde ve ötesinde üretim yaparlar, artanı da beye giderdi.

Burada sömürü çok açıktır çünkü köylülerin kendileri için harcadıkları emek ile bey için harcadıkları emek arasındaki ayırım hem zamanda hem mekânda açıkça görülür. Daha sonra göreceğimiz gibi bu açıklık kapitalizme gelindiğinde tamamen kaybolur.

Öyleyse şimdi basit gerçek şudur: İnsan emeği bir "artık" yaratmasaydı, yani işçinin sadece soyunu sürdürmesi için yetecek miktardan fazla üretim yapmasaydı, insan uygarlığı diye bir şey olamazdı. İnsan emeği, sadece soyunu sürdürmenin en ilkel gereklerine yetecek kadarını içgüdüsel dayatmalarla üreten ve tüketen hayvan emeğine benzerdi. İnsan emeği, üretme yeteneğini, yavaş yavaş, acılarla boğuşarak, binlerce yıl içinde adım adım geliştirdi.

> **Emek belli bir üretkenlik derecesine ulaşmadan, işçinin bu biçimde kullanabileceği zamanı olmaz; böyle bir artık zaman olmadan, artık emek olmaz; dolayısıyla, kapitalistler de olmaz; ama ayrıca, köle sahipleri, feodal beyler de olmaz; kısaca, büyük mülk sahipleri sınıfı olmaz.**
>
> Marx, *Kapital*, s. 488

Marx belli ki hicvi seviyor. İnsan emeğinin yaratıcılığı insan soyunun hem özgürleştiricisi hem lanetidir, bir yandan ilerlemenin öbür yandan da aynı anda sınıf ayırımı ile sömürünün önünü açar. Sınıf sömürüsü de bir yerde, insan emeğinin doğasında dayanacak bir temel bulur, bu da onun artık yaratma yeteneğidir. Marx'ın yazdığı gibi,

Bir kimsenin kendi varlığı için gereken çalışmayı kendi sırtından başkasının sırtına yüklemesini önleyecek hiçbir mutlak doğal engel olmadığı biçiminde, çok genel bir anlamda alınmalıdır; örneğin, bir kimseyi, kendisini doyurmak için, bir başka insanı yemekten alıkoyacak mutlak doğal engellerin olmaması gibi.

Marx, *Kapital*, s. 488

Ama sömürü insan emeğinin doğası gereği mümkün olabildiyse de istenebilir ya da kaçınılmaz bir şey değildir, tıpkı insan yemenin mümkün olmasının olanaklı dünyalar içinde en iyi uygulamayı oluşturmaması gibi. Ama kapitalizm, kendisinin doğal, kaçınılmaz, istenebilir bir şey olduğu duygusunu taşımaya zorlar bizi. Sömürücülük özelliğini gizlemek bunun merkezinde yer alır.

Mübadele eyleminin, feodal beyin başkaldıran köylüler üzerinde uyguladığı zorbalığı içermeyen kişisel irade beyanıymış gibi algılandığını gördük. Aynı şekilde varlıkların özgürce ve eşit biçimde kullanılması, emek gücünün alım satımını da düzenler. Marx mübadele eylemini, özgürlük, eşitlik, mülkiyeti temel alarak, "insanın doğuştan sahip bulunduğu hakların tam bir cenneti" diye iğneleyici bir söylemle betimler.

Özgürlük! Çünkü bir metanın, örneğin emek gücünün, alıcıları da satıcıları da yalnızca kendi özgür iradelerine bağlıdır. Aralarındaki sözleşmeyi özgür ve hukukça eşit

kişiler olarak yaparlar. Sözleşme, içinde iradelerine ortak bir hukuki ifade verdikleri bir sonuçtur. Eşitlik! Çünkü birbirleriyle yalnızca meta sahipleri olarak ilişki kurarlar ve aralarında eş değerde olan şeyleri değiştirirler. Mülkiyet! Çünkü her biri yalnızca kendisinin olan şey üzerinde tasarrufta bulunur.

Marx, *Kapital*, s. 177

Öyleyse emek gücünü alanla satan piyasada, hukukun gözünde eşit olarak buluşur. Ama bir insan piyasaya emek gücünü satmak için niye gelir ki?

Bir kimsenin kendi emek gücünden başka metalar satabilmesi için, doğaldır ki, bu kimsenin üretim araçlarına, örneğin ham maddelere, emek araçlarına vb. sahip olması gerekir. Deri olmadan çizme yapılamaz.

Marx, *Kapital*, s. 171

Piyasada satmak üzere çizme ya da başka bir şey yapmak için araçlarınız yoksa, soyunuzu sürdürebilmenizi sağlayacak olan yiyecek, giyecek, barınak vb. malları üretecek araçlara sahip değilseniz, çabucak hiçbir şey yapamaz duruma düşersiniz.

Para sahibinin meta piyasasında özgür işçiyi hazır bulması gerekir; burada özgürlük iki anlama gelir: Birincisi, bu kimse meta olarak kendi emek gücü üzerinde özgür bir kişi olarak tasarrufta bulunabilmeli, ikincisi, satabileceği başka metalar bulunmamalı, kendi emek gücünü gerçekleştirmesi için gerekli olan her şeyden yoksun, özgür olmalıdır.

Marx, *Kapital*, s. 171

Kısacası para sahibi piyasada emeğini satacak ya da sürünecek insanlar bulmalıdır. Burada kapitalizme özgü, özel bir sınıf ilişkileri düzeninin belirmeye başladığını görebiliriz.

> **Doğa, insanları, bir yanda para ve meta sahipleri, diğer yanda emek güçlerinden başka bir şeyleri olmayan kimseler olarak yaratmaz. Bu ilişkinin doğal bir temeli de, bütün tarih dönemleri için ortak bir toplumsal temeli de yoktur. Bunun, geçmişteki bir tarihsel gelişimin sonucu, birçok köklü iktisadi dönüşümün, toplumsal üretimin bir dizi eski biçiminin tarihe karışmasının ürünü olduğu açıktır.**
>
> *Marx, **Kapital**,* s. 171

Marx büyük öykünün nasıl anlatılacağını bilir. Asıl odaklandığı yer kapitalizmin yakın zamanlardaki yükselmesi olsa da, anlatısı binlerce yılı kapsar. Emek gücünü özgürce satanların zamanla ortaya çıktığı bu toplumsal üretimin eski biçimlerinden birkaçı, küçük arazileri ve ortak toprak parçaları olan köylüleriyle feodalizm, kölelik ve "ilkel" komün toplumlarıdır. Çoğu zaman bu üretim tarzları, kendilerinin birer parçası olarak ufak piyasa mübadelelerine ya da kabileler arası ticaret anlaşmalarına girişir. Ama piyasada mübadele için üretilen böyle mallar, üretim araçlarına kişisel ya da ortak olarak sahip kişilerce yapılır. Kapitalist piyasalar bundan hayli farklıdır. Kapitalizm,

> **ancak, üretim ve geçim araçları sahibinin özgür işçiyi piyasada kendi emek gücünün satıcısı olarak karşısında bulduğu durumda doğar; ve bu tek tarihsel koşul bir dünya tarihini kapsar. Sermaye, bundan ötürü,**

başından itibaren, toplumsal üretim sürecinin yeni bir çağını ilan eder.

Marx, *Kapital*, s. 172

Öyleyse bizim oyuncularımız zamanla satıcılar ve alıcılar olmaktan çıkıp Kapitalistlere ve İşçilere dönüşmüştür. Kapitalistler üretim araçlarının sahipleridir; işçiler değildir, dolayısıyla yaşamlarını sürdürebilmek için emek güçlerini üretim aracı sahiplerine satmak zorundadırlar. Bu yeni dönemin karakteristik özelliği, söz konusu piyasa ilişkilerine muazzam bir bağımlılıktır. Bunların doğasındaki güçsüzleştirme özelliği, risklere ve Büyük Sermaye ile boğuşmanın dezavantajlarına rağmen bugün birçok insanın kendi işinde çalışmak, kendi işini kurmak istemesinde açıkça görülebilir.

Kendi işi olan kişi günümüzde bir kahraman gibidir. İnsanlar küçük oranda da olsa hâlâ, sözgelimi feodal dönemlerdeki gibi, piyasadan bağımsız kalma yollarına tutunmaya çalışır.

Dünyanın çeşitli yerlerindeki hobi bahçeleri insanlara kendi sebzelerini yetiştirme, böylece piyasadan az da olsa bağımsızlık kazanma olanağı vermekte ama asıl önemlisi emek gücü piyasasının dışında çalışıyor olmak önemli boyutlarda psikolojik doyum sağlamaktadır.

Birleşik Krallık'ta bu bahçeler önce, on altıncı yüzyılda ortak kullanılan arazilerin özel ellere geçmesi sırasında verilen sus payları olarak ortaya çıktı. Bugün Birleşik Krallık'ta böyle 300.000 bahçede yılda toplam 215.000 ton taze sebze üretilmektedir. Geçmişten gelen bu kalıntıya, farklı bir gelecek beklentisi olarak da bakılabilir.

Gelin bu metaya, yani emek gücüne biraz daha yakından bakalım. Bu metanın değeri nasıl belirlenmektedir?

> **Emek gücünün değeri de, diğer herhangi bir meta gibi, bu özel nesnenin üretimi ve dolayısıyla aynı zamanda yeniden üretimi için gerekli emek-zamanla belirlenir.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 172**

Emek gücü kuşkusuz canlı insan bireyinin bir parçasıdır. Canlı insan bireyinin üretimi ve yeniden üretimi için gerekli emek-zaman, işçiye soyunu sürdürmek için gerekli geçim araçlarını sağlayacak ücrette kendini gösterir.

> **Emek gücünün sahibi bugün çalışmışsa, yarın aynı süreci aynı güçle ve sağlıklılıkla tekrarlayabilir olmalıdır. Demek ki, geçim araçlarının miktarı, çalışan bireyi çalışan birey olarak normal sağlık durumunda tutmaya yetecek kadar olmak zorundadır.**
>
> Marx, ***Kapital***, s. 173

Marx, emek gücünün yeniden üretimine yetecek kabul edilebilir bir düzeyin tarihsel, iktisadi, siyasal bağlama göre değişeceğinin farkındaydı elbette.

> **Emek gücünün değeri belirlenirken, diğer metalar için söz konusu olmayan bir tarihsel ve manevi unsur da işe karışmaktadır.**
>
> Marx, ***Kapital***, s. 173

Bu "manevi" unsur, "doğru" ve "adil" bir geçim düzeyini nelerin oluşturacağı konusunda yepyeni bir mücadele boyutu açar. Geçim derken Marx, zamandan bağımsız, ebedi bir "ucu ucuna geçinme" demek istemez. Marx'ın burada sözünü ettiği "tarihsel" unsur, belirli bir dönemde kabul edilebilir sayılan bir geçim düzeyinin bir başkasında ayaklanmalara yol açacağına işaret eder.

Marx ayrıca insanın emek gücünün, ekonominin ve sanayinin farklı dalları için eğitilmesi gerektiğinin de farkındadır. Bu özel eğitimin ya da öğretimin emek gücünün üretim maliyetine gireceğini ve farklılaşmış bir emek gücü ortaya çıkaracağını kaydeder.

> **İstisnai üretici güce sahip bulunan emek, niteliği yükselmiş emek olarak iş görür veya aynı zaman aralığında aynı tür toplumsal ortalama emekten daha fazla değer yaratır.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 311**

Son olarak, gelecek işçi kuşakları da piyasaya girip kendi emek gücünü satabilsin diye ücret, sadece işçiyi değil onun eline bakanları da geçindirmelidir.

> **Yıpranma ve ölüm sonucu piyasadan çekilen emek güçlerinin yeri, en azından aynı sayıda yeni emek gücü ile sürekli olarak doldurulmalıdır. Dolayısıyla, emek gücünün üretimi için gerekli geçim araçlarının miktarı, yedeklerin, yani işçi çocuklarının geçim araçlarını da kapsar ve bu kendine özgü meta sahipleri soyu, meta piyasasında böyle ebedileşir.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 173-174**

Öyleyse ücret, emek gücünün maliyetinden ibarettir. Bu maliyet de, belli bir toplumda tarihsel ve ahlaksal olarak belirlenen geçim düzeyini yansıtır. Dolayısıyla ücret, işçilerin kendilerini yeniden üretebilmek için harcamak zorunda oldukları GEREKLİ EMEK demektir, tıpkı feodal köylülerin geçim araçlarını yeniden üretmek amacıyla, tarihsel ve ahlaksal olarak belirlenmiş bir zaman dilimi süresince kendi topraklarında çalışmaları gibi.

Ama feodal köylüler, feodal bey için belli bir süre açıkça çalıştıkları halde, günümüz kapitalizminde işçiler buldukları işte çalışıp durur. Kendi yaşamlarını sürdürmek için harcamaları gereken emek zamanı (Gerekli Emek-Zaman), göze görünmez biçimde çabucak, emek güçlerini satın almış olan kapitalistin hizmetinde harcadıkları emeğe dönüşür. Bu Artık Emek-Zaman, sermayenin P – M – P+ döngüsünde gördüğümüz para artışının ya da kârın kaynağıdır.

Günlük çalışma süresi öyleyse ikiye ayrılır:

Gerekli Emek-Zaman (diyelim 5 saat) + Artık Emek-Zaman (diyelim 5 saat).

Gerekli Emek-Zaman = İşçiyi (ve eline bakanları) yeniden üretmeye yetebilecek ücret biçimindeki toplumsal zenginliği üretmek için gerekli süre.

Artık Emek-Zaman = Kapitalistin el koyacağı toplumsal zenginliği üretmek için işçinin bedava çalıştığı süre.

Ama işgünü içinde, Artık Emek-Zaman süresi başlıyor diye işçiyi uyaran bir zil çalmadığından, işçinin zamanının çalınıp zenginlik üretilmesi gözden kaçar.

> **Meta piyasasında para sahibi ile doğrudan doğruya yüz yüze gelen, gerçekte, emek değil, emek gücüdür.**
>
> Marx, *Kapital*, s. 515

Bu ayırım önemli. Emek gücünün maliyeti, içinde emek harcama yetisi bulunan canlı birinin yeniden üretilmesinin maliyetidir. Ama emek gücünün kendisi, satın alınma bedelinden daha fazla değer üretir. İşte size Artık Emek-Zaman ve Artık Değer.

> **O halde, emek gücünün değeri ile emek gücünün emek süreci sırasında yarattığı değer de birbirlerinden tamamen farklı büyüklüklerdir. Kapitalist, emek gücünü satın alırken, işte bu farkı göz önünde tutmuştu.**
>
> Marx, *Kapital*, s. 195

Gelin bir örnek alıp değer üretimi sürecini inceleyerek karşılığı ödenen ve ödenmeyen emeğin nasıl tek bir emekte birleştiğini görelim.

Palto alıcımızı hatırlıyor musunuz? Artık biliyoruz ki alıcımız bir kafe zincirinde çalışmaktadır. Onun gördüğü işin bir bölümüne, biraz yapay biçimde de olsa, bakıp o işi parçalara ayıracağız. Eski alıcımız olan işçi kadını bir müşteriye avokado sandviçi yaparken yakalıyoruz.

Bir avokado sandviçinin değeri

Bir avokado sandviçi aşağıdaki malzemelerle yapılır: Ekmek, Brüksel lahanası, avokado, domates, sos, sandviçin hazırlandığında içine konulacağı kâğıt torba. Bu malzemelerin maliyeti diyelim 80 sent olsun.

Bir avokado sandviçi yapmak işçimizin genellikle iki dakikasını alsın. Bu sürenin, böyle bir sandviç hazırlamak için toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanın ortalaması olduğunu varsayalım.

> **Bir diğer koşul, bizzat emek gücünün normal nitelikte olmasıdır. Emek gücü, kullanıldığı iş kolunda, burada egemen olan ortalama beceriye, el yatkınlığına ve çabukluğa sahip bulunmalıdır.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 198**

Eğer işçimiz, bu tür basit yiyecek hazırlamada geçerli ortalama beceriye, el yatkınlığına, çabukluğa sahip değilse, onu çalıştıran kapitalist firma rakipleriyle yarışamaz. Avokado sandviçi hazırlamada toplumsal ortalama 2 dakika iken bizim işçimiz o sandviçi ortalama 3 dakikada yapıyorsa, işyeri sahibi, bu yavaş işçinin gerekli emek-zamanındaki uzunluk nedeniyle artık emek-zamandan bir dakika kaybediyor demektir. Öyleyse kapitalist

metaların üretimine harcanan emek-zamanın, gerekli emek-zaman olduğundan ve o metaların üretimi için toplumsal olarak gerekli olan emek-zamanı aşmadığından emin olmalıdır.

Marx, ***Kapital***, cilt III

(Yazarın notu: Cilt II ve Cilt III Marx'ın ölümünden sonra 1883'te yayımlandı. Bitmemiş olan Cilt III, toplumsal sınıflar hakkındaki bir bölümün başlarında kesiliyor. Marx, aslında kitabın altı cilt olmasını planlamıştı; bunu başarması için herhalde yüzyıldan fazla yaşaması gerekiyordu.)

Varsayalım ki işçimiz tam toplumsal ortalama noktasında olup bir avokado sandviçi hazırlaması iki dakikasını almaktadır. Burada toplumsal ortalama emek-zamanın iki anlamı olduğuna dikkat edin: 1) kendilerini ertesi güne yeniden üretebilmek için çalışmaları gereken toplumsal bakımdan ortalama emek-zaman, 2) belli bir metanın ya da onun bir parçasının üretilmesi için çalışılması gereken toplumsal bakımdan ortalama emek-zaman.

İşçimize saat başına 6,00 $, yani çalıştığı her iki dakika için 20 sent ödendiğini düşünelim.

Böylece:

Malzeme = 80 sent.

Emek Gücünün Maliyeti = 20 sent.

Avokado Sandviçinin Toplam Maliyeti = 1,00 $.

Satış fiyatı = 2,00 $.

Toplam Kâr 1,00 $ ya da % 100.

Kapitalist olup bitene böyle bakar. Kâr, satış fiyatı ile üretim maliyetinin arasındaki fark olarak hesaplanır.

Ama bu, daha önce de gördüğümüz gibi, değerin kaynağını tam olarak açıklamaz.

Şimdi Marksist gözlüklerimizi takıp sürece bir daha bakalım. Üretimin maliyetinin aslında 1,00 $ olmadığını göreceğiz.

Malzeme 80 + Ücret 20 + Artık Değer 100

Burada toplumsal olarak gerekli olan ortalama emek-zaman 1,20 $'lık değer yaratıyor (20 ücret + 100/1,00$ artık değer), bu da sandviçi yapmak için gerekli malzemeye (80) ekleniyor. Ama işçi 20 sent ücret alıyor. Başka bir deyişle avokado sandviçi yaparken geçen 120 saniyenin 20 saniyesinde işçi ücreti karşılığında çalışıyor, 100 saniye için ise para almıyor. Kapitalizmde işçi ile kapitalist arasında adil bir mübadele olamaz.

> **Bu eşdeğerlerin mübadelesi, ... *mübadele ile değil* de, *görünüşte mübadeleyle* ... emeğe el konmasına dayalı üretimin görünen yüzüdür sadece.**
>
> **Marx, *Grundrisse***

20 saniye, gerekli emek-zamana karşılık gelir (bu süre, örnekte 120 saniye gerektiren kullanım değerinin üretimi için değil, işçinin kendini yeniden üretmesine yetecek üretim içindir). 100 saniye, artık emek-zamana karşılıktır (bu artık, yararlı bir üretim yapmak için geçen zaman, yani bu örnekteki 120 saniye, anlamında değil; artık emek, karşılığı ödenmemiş emek ya da işyeri sahibinin cebine giren artık zenginlik anlamındadır).

Artık değer için elde ettiğimiz 100/1,00 $ rakamını, 2,00 $ olan satış fiyatını üretilen şeyin değerine aşağı yukarı eşit varsayarak buluyoruz. Başka bir deyişle işçilerin işi toplumsal ortalamaya uygun yaptığını, kapitalistin de fiyatı şişirmeden metayı değerine sattığını varsayıyoruz.

Kapitalistin süreci nasıl hesapladığına dikkat edin, artık değer dışında her şeye bir sayı veriyor. Malzemenin maliyeti (80), emeğin maliyeti (20), kapitalistin gözüyle toplam maliyet (100), satış fiyatı (200). Hepsine birer sayı verilmiş. Artık değer (100) ise daha sonra kâr hesaplandığında ortaya çıkıyor, o zamana kadar bütünüyle gizlenerek satış fiyatıyla kapitaliste göre üretim maliyeti arasındaki fark olarak açıklanıyor.

Avokado sandviçinin değeri aslında kapitaliste olan maliyetinden daha yüksektir.

Bir metanın içerdiği değer onu yaparken harcanan emek-zamana eşittir, bu da karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş emekten oluşur. Öte yandan kapitalist için metanın maliyeti, metanın içinde cisimleşmiş emeğin yalnız fiilen karşılığı ödenen bölümünü içerir. Metanın içerdiği artık emeğin kapitaliste bir maliyeti yok-

tur; ama işçi için ödenmiş emek maliyeti gibi bu da aynen bir maliyettir; karşılığı ödenen emek de ödenmeyen de değer yaratır ve metanın içine değer biçiminin öğeleri olarak katılır. Öyleyse kapitalistin kârı, bedelini ödemeden satacağı bir şeye sahip olmasından kaynaklanır. Artık değer ya da kâr tam tamına, metanın değerinin maliyetini aşan, yani metada içerilmiş toplam emeğin, bedeli ödenmiş toplam emeği aşan kısmı kadardır.

Marx, *Kapital*, Cilt III

Avokado sandviçinin her ne kadar kapitaliste maliyeti sadece (80 + 20) 1,00 $ olsa da, aynı sandviçin değeri, onu yaparken geçen emek-zamana eşittir. (80 malzeme, 20 ücret, 100 artık değer). Sandviç, değerine eşit fiyata (2,00 $) satıldığında kalan 1,00 $, kapitaliste olan maliyetin (1,00 $) üstüne % 100 oranında kâr sağlayarak bedavadan kapitalistin cebine girer. Ama işçiye olan maliyet, yapılan hırsızlıkla ölçülür.

Ücret biçimi, iş gününün gerekli emek-zaman ve artık emek-zaman, karşılığı ödenmiş ve karşılığı ödenmemiş emek-zaman diye bölünüşü ile ilgili her türlü izi siler. Her tür emek, karşılığı ödenmiş emek olarak görünür.

Marx, *Kapital*, s. 517

Bölüm 4

DEĞER

Marx'ın, çalışma gününü, haftasını ya da yılını gerekli emek-zaman ve artık emek-zaman diye ikiye ayırdığını gördük. Gerekli emek-zaman, işçilerin alıştıkları ya da kabul edecekleri biçimde, rahat ya da rahatsız şekilde yaşamasına yetecek kadar değeri üretmek için gerekli zaman demektir. Bu da ücretle görünür hâle gelir.

> **Günlük geçim araçlarının değeri maddeleşmiş 6 iş saatini temsil ediyorsa, bu değeri üretmek için, işçinin ortalama olarak günde 6 saat çalışması gerekir.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 216**

Marx, (yansımasını ücrette bulan) gerekli emek-zamanı aşan, işçilerin kendileri için hiçbir değer üretmedikleri süreye artık emek-zaman demektedir.

> **Kapitaliste yoktan yaratmanın bütün güzelliklerini sunan artık değeri oluşturur.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 216**

Gerekli emek-zaman (sözgelimi 6 saat)	Artık emek-zaman (sözgelimi 4 saat)
↓	↓
Değer (ücret)	Artık değer (karşılığı ödenmemiş emek)

Bu da, artık emek-zamanın değerini arttırması için işçinin üzerinde hiç bitmeyen sürekli bir baskı anlamına gelir. Değer yaratmayı ve artık değer yaratmayı ele alırken Marx der ki:

> **Artık değer yaratma süreci ile değer üretme sürecini karşılaştırırsak, artık değer yaratma sürecinin, belli bir noktanın ötesine uzatılmış bir değer yaratma sürecinden başka bir şey olmadığını görürüz. Değer yaratma süreci, sadece, sermaye tarafından satın alınmış olan emek gücünün değerinin yerini yeni bir eşdeğerin aldığı noktaya kadar sürse, bu, basit değer yaratma süreci olur. Değer yaratma süreci bu noktadan sonra da devam ederse, bu, artık değer üretme süreci haline gelir.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 197**

İşte bu biraz garip. Eğer sermaye emek gücünden, ona ücret olarak ödediği bedel kadarını geri kazanırsa sermaye olarak kalamaz. Sermaye sistem gereği artmak zorundadır. Artık değer alması gerekir, bu da artık emek-zaman gerektirir.

Başka bir bakış açısı da bir soru sormaktır. Marx'ın eleştirdiği bu toplumsal sorun, sadece sermayenin el koyduğu *artık* değer olgusu mudur? Yoksa sorun daha da derinde midir? Sorun *değer* üretmede, *değer*in üretilmesinde midir?

Sorunun yalnızca özel sermaye tarafından alınan artık değer olduğunu düşünüyorsanız, o zaman toplumu temsil eden bir kurumun (devletin) bu artığı denetleyip daha adil dağıtabileceğine inanıyorsunuzdur herhalde.

Marx'ın düşüncesi birçok ülkede çoğu zaman tam da böyle yorumlanmış, önemli kaynaklar üzerindeki kamu mülkiyeti, toplumsal zenginliğe ulaşmada daha fazla eşitlik sağlamıştır. Ama Marx'ın daha köktenci bir yorumuna göre, biz *değer* ürettiğimiz sürece her zaman dizginler, ister özel mülkiyetle ister kamu denetimiyle üretim araçlarının sahibi olan sınıfın elinde olacaktır. Bu çok daha köktenci bir yorumdur ve çok daha köktenci bir öneri getirir: Değerin daha adil dağıtımı yetmez, değer üretiminin *sona erdirilmesi* gerekir.

Bunu daha iyi anlayabilmek için bir soru daha sormalıyız: Değer nedir? Marx'ın bütün çalışmaları içinde açık arayla en zor terim budur; yakından ilişkili olduğu ve bize daha aşina "sermaye (kapital)" teriminden bile daha zor. "Kapitalist", "kapitalizm" sözcüklerini az çok tanırız ama "değerist", "değerizm" gibi kavramlarla konuşmaya pek yatkın değilizdir!

Değer kavramını anlamak için biraz "metafiziğe" girmemiz gerekecektir. Yani, duyularımıza açık fiziksel dünyayı aşan şeyler hakkında düşünmemiz gerekiyor. Niye? Çünkü kapitalizm, bir anlamda, tam da bunu yapmaktadır.

Sözgelimi satın aldığı kullanım değerine sermaye nasıl yaklaşır? İlk olarak, emek gücünün kullanım değerini alalım. Kapitalist şu ya da bu emek faaliyetinin özelliklerine bakmaz. Emek gücünü satın alırken:

> can alıcı nokta, bu metanın kullanım değerinin özgül bir kullanım değeri, değer kaynağı olması, ***kendisinin***

sahip bulunduğundan daha fazla değerin kaynağı olmasıydı.

Marx, *Kapital*, s. 195

Demek ki sermayenin, belli bir tür işin fiziksel özelliğiyle ilişkisi kaba bir faydacılıktır. Değer yaratmak için oradadır, bu bir yıl kahve tarımı olabilir, ertesi yıl fıstık ya da herhangi bir başka şey. Eğer çiftçiyseniz, küresel piyasa fiyatlarının iniş çıkışlarına ayak uydurmak için bir üründen öbürüne hop diye geçemezsiniz elbette; unutmayın her zaman açlıktan sürünme özgürlüğünüz vardır.

Peki, emek gücünün ürettiği metalarda durum nedir? Şu soruyu sorabiliriz: Sermayenin bu kullanım değerlerine karşı tutumu nedir? Kuşkusuz pek farklı değil.

Kullanım değerleri, yalnızca, mübadele değerinin maddi özü, taşıyıcısı oldukları için ve böyle oldukları sürece üretilir.

Marx, *Kapital*, s. 189

Eski Yunan filozofu Platon fiziksel gerçekliği, metafizik düşüncelerin ya da Biçimlerin biraz özensizce somutlaştırıldığı ikincil bir alan olarak görürdü. Böylelikle bir sandalye, saf sandalye Biçiminin basit bir yansımasıdır. Bu bir filozofun epeyce tuhaf ama zararsız bir kavramıdır. Ne yazık ki sermaye de kullanım değerlerini benzer biçimde, sadece iktisatçıların kafalarında var olmakla kalmayan, zararsız herhangi bir şey gibi görür. Sermayeye göre kullanım değerleri, kendi ideal Biçiminin maddi taşıyıcılarından ibarettir. İdeal Biçim de reel iktisadi sistemin ta kendisidir: Değer üretimi. Toplumsal bir biçim

olan değer, Platon'un Biçimlerinden farklı olarak, sandalyelerin nasıl, nerede, neden ve ne zaman yapılacağını etkiler.

Kullanım değeri üretmekten çok değer üretimini genişletmek için yapılan ve bireysel tüketime giden mallar, bireyler üzerinde çoğu zaman olumsuz ve zararlı sonuçlar doğurabilir. Burada da kullanım değeriyle mübadele değeri arasındaki gerilim, yine emeğin kullanım değeri ile onun sermaye için değer yaratma yetisi arasındaki gerilimi yansıtır.

> **Meta nasıl kullanım değeri ile değerin birliğiyse, onun üretim süreci de emek süreci ile değer yaratma sürecinin birliği olmak zorundadır.**
>
> Marx, ***Kapital***, s. 189

Böylece kapitalist sistemde emek gücünün bir metaya dönüşmesinin, emek sürecinin daima somut bir emek eylemi ama aynı zamanda da soyut bir eylem olduğu anlamına geldiğini anlamaya başlıyoruz. İster bira ister balon yapmakla uğraşsın, belli bir emek biçimi olduğu sürece

emek eylemi somuttur. Ama sermayenin bütün derdi insan emeğinden olabildiğince çok değer çıkarmak olduğu sürece, aynı zamanda soyuttur da.

Bu da değerin, kullanım değeriyle garip bir ilişki içinde olduğu anlamına gelir. Belli fiziksel nesnelerin içerdiği kullanım değerleri olmazsa değer de varlığını sürdüremez. Öte yandan

> **değer için herhangi bir kullanım değerinde var olmak ne kadar önemliyse, metaların başkalaşımının gösterdiği üzere, bu kullanım değerinin ne olduğu o kadar önemsizdir.**
>
> Marx, ***Kapital***, s. 204

Değer şeytansı bir ruh gibidir. Eğer dünyada bir işlevi olacaksa, insanları ya da nesneleri ele geçirip onlarda yaşaması gerekir. Ama ele geçirdiği insanları ya da nesneleri hiç önemsemediği için birinden öbürüne konar, göçer.

"Değer" terimi temelinde sermayeyle, ama en yüksek soyutlama düzeyindeki sermayeyle eşdeğerdir. Daha sonra göreceğimiz gibi sermaye de değişik biçimlere bürünür. Binalarda, makinelerde, hammaddelerde, satın alınmış emek gücünde, nihai mallarda bulunabilir.

Bir bakıma değer, bütün bu farklı somut sermayeler aracılığıyla yaratılan zenginlik *akışını* ifade eder. Bu akıştaki en önemli anahtar ZAMAN'dır. Bu farklı maddi sermaye varlıkları arasındaki değer akışı ne kadar yavaşsa, o sermaye o kadar az rekabetçidir, öbür sermayelerle karşılaştırıldığında o kadar az para kazanır. Bu değişik sermaye öğeleri arasındaki akış hızlandıkça, öbür serma-

yelere kıyasla daha rekabetçi olur, daha fazla para kazanabilir.

Marksistler de dahil birçok kimse bu değer kavramı etrafında batağa saplanır. Zaman ile Değer'in aynı şey olduğunu sanma hatasına düşerler. Bu kafa karışıklığının sonucu şudur: Nasıl ki zaman içinde var olduğumuz gerçeğinden kaçamıyorsak kapitalizmden de kaçıp kurtulamayız. Bakın bu konuda Marx ne diyor:

> **Geçim araçlarının üretimi için harcanan emek-zaman, farklı gelişme aşamalarında aynı derecede olmasa bile, her toplumda insanları ilgilendirmiş olmalıdır.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 82**

Gelişmenin çeşitli aşamalarında emek-zaman insanların ilgisini çekmiş olmalıdır. Ama bu "ilgi odağı", toplumsal bir ilişki olarak değerin her zaman bizimle birlikte olduğu anlamına gelmez. "Değer" kavramı en iyi, kapitalizme özgü bir toplumsal örgütlenmenin zaman ile ilişkisine gönderme yapılarak anlaşılabilir. Bunun ana özelliklerinden biri işleri hızlandırma dürtüsüdür.

> **Titanic ve onun hazin kaderi, insanoğlunun zayıflığı ile doğa gücüne karşı gösterdiği küstahlığın kendisini felakete götürdüğü konusunda eğretilemeler yapılmasına yol açmıştır. White Star Line'ın ultramodern Titanic yolcu gemisini Kuzey Atlantik'i buhar gücüyle geçme hız rekorunu kırmak için giriştiği aşırı çabaların bir parçası olarak yaptırdığı pek bilinmez. Bu rekor Alman Lloyd Line ile İngiliz Cunard Line arasında gidip gelmektedir. Kazadan sonra hem George**

Bernard Shaw hem Joseph Conrad, gemi kaptanının bir buzdağına son hızla çarpmasının aptalca olduğu konusunda kızgın yazılar yazmıştır. Titanic gemisinin batışı nedeniyle açılan soruşturma, kazanın bir nedeninin, gerçekleşmesi son derecede zor olan seyir süresine uyma baskısı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Hız rekorları kırma tutkusu, Atlantik'in her iki yakasında da eleştirilere konu olmuştur.

Ama 1912'nin o uğursuz gecesinde okyanusun buzlu sularında kaybettiğimiz 1.500 cana mal olan hız tutkusu bize hâlâ göz açtırmamaktadır. Bugün bu tutkuyu yaşamımızın her alanında rastladığımız hızlanmada görebiliyoruz.

Richard Swift, *New Internationalist*

Hızlandırma kapitalist üretimin ve kültürün odağındadır çünkü zamanın yalnız nicel boyutu hesaba katılmaktadır. Zamanın nitel boyutu, zaman içinde bir şeyleri yaşama, "zaman kaybı" olarak görülmektedir. Her yanımızı sarmış olan kapitalizme kültürel karşı çıkma yolla-

rından bir başkası da Yavaş Yemek (Slow Food) hareketinde görülebilir. Bu hareket, yemeklerin yapılmasında ve yenilmesinde nitel deneyim kazanılmasına yöneliktir.

> **Sanayi uygarlığının belirtileriyle başlayıp gelişen yüzyılımız makineyi önce icat etti, sonra da model olarak aldı.**
>
> **Hepimiz hızın esiri olduk, sinsi bir virüse yakalandık: Hızlı Yaşam. Bu bizim alışkanlıklarımızı bozuyor, evlerimizdeki özel hayatlarımıza giriyor, bizi Hızlı Yemeye zorluyor.**
>
> **Homo Sapiens[2] olarak adımıza lâyık olacaksak, hız bizi tehlikedeki türlerden biri kılmadan, hızdan kurtulmalıyız.**
>
> **Hızlı Yaşam denen evrensel çılgınlığına karşı çıkmanın tek yolu, yavaş maddi zevklerin kararlı bir şekilde savunulmasıdır.**
>
> **Garantili duyumsal zevklerin uygun dozları ve yavaş, uzun ömürlü hazlar, bizi, çılgınlığı verimlilik sanan kalabalıkların hastalığından korusun.**
>
> **Savunmamız Yavaş Yemek sofrasında başlasın.**
>
> **Gelin yöresel tatları ve lezzetleri yeniden keşfedelim, Hızlı Yemek'in onu kırıcı etkilerini yaşamımızdan kovalım.**
>
> ***Slow Food International Manifesto*, 1989**

Hız kültürünün, insanları işyerlerindeki hız zorlamalarına hazırlamakta rolü olduğu kesin. Ama bir yandan kültür üretimi beslerken, öte yandan üretim, (hız kültürü gibi) etkiler yaratır, sonra bu etkiler (bizi hızlı yemeye,

---

2 *Homo Sapiens*, Latince "akıllı adam" –*çev.*

hızlı çalışmaya hazırlama gibi) nedenlere dönüştüğünden bir anlamda daha temeldir. Öyleyse biz Yavaş Yemek ile ya da başka sayısız direnme biçimlerinden biriyle işe girişebilirken, her şeyin niye böyle olup bittiğini gerçekten anlamamız için Marx bize, üretimin "gizli meskeni"ne dönmemiz gerektiğini hatırlatır.

> **Belirleyici önem taşıyan bir nokta, sürecin devamı boyunca ... yalnızca toplumsal olarak gerekli emek-zamanın harcanmasıdır. ... Çünkü, yalnızca toplumsal olarak gerekli emek-zamanın değer yarattığı kabul edilir.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 192**

Kapitalizmde üretim için gerekli zaman sürekli olarak kısalmaktadır. Gaz pedalı takılı kalmış gibidir.

Ancak bunun sonucunda gittikçe artan boş zamanımız da olmamaktadır. Sonuç, yaptıklarımızın daha büyük bir bölümünün artık emek-zaman olarak gerçekleşmesidir.

Marx değerin, emek gücünü ya da emeğin yaptığı malları üretmek için toplumsal olarak gerekli ortalama zaman olduğunu vurgular.

Toplumsal ortalama önemlidir çünkü bu, rekabetin toplumu, verili bir dizi toplumsal koşul altında bir şey yapmak için harcanan ortalama zamana doğru yönlendirdiği bir düzenektir.

> **Diyelim ki:**
>
> **10 işçiden oluşan A takımı bir metayı yapmak için 2 saat harcıyor.**

10 işçiden oluşan B takımı aynı metayı yapmak için 3 saat harcıyor.

10 işçiden oluşan C takımı aynı metayı yapmak için 4 saat harcıyor.

Öyleyse ortalama 3 saattir.[3]

C takımını çalışmasını hızlandırıp B takımının toplumsal ortalamayı sağladığı 3 saate doğru düşürmesi için bir rekabet baskısı olacaktır. Ama bu hareket ortalamayı kendiliğinden değiştireceğinden hem B hem C takımı o metayı üretme süresini, A takımının 2 saatine doğru kısaltma yönünde zorlanacaktır.

Bunda ne var ki? Bu iyi bir şey değil mi? İşçiler daha etkin, daha verimli çalışıyor. Peki, kimin için daha verimli? Bundan kapitalistin yararlanacağı açıktır ama bu çoğu zaman başka nitel kaygıların gözardı edilmesi pahasına gerçekleşir. O malı belli standart ve nitelikte yapmak 3 ile 4 saat arasında bir zaman gerektiriyor olabilir, bu da daha hızlı çalışma baskısı altında kaliteden ödün vermeye yol açmaz mı? Yaptıkları mala ya da verdikleri hizmete özen gösteren işçiler, dar anlamda "etkinlik" denen sunak taşında tam da bu kalite kaygısının kurban edileceğini düşünebilir.

Eğer kapitalist C takımını istihdam ediyorsa, yüksek kaliteli diyerek, ürününü daha pahalıya satabilir, o zaman

---

3 Bu ortalama her takımın yalnız birer tane meta üretmesi durumu için bulunmuştur. Ama diyelim ki her takım 12 saat çalışsa, çalışılan toplam süre 12·3 = 36 saat olur. A takımı bu sürede 6, B takımı 4, C takımı ise 3 meta üretir. Toplam üretim 6+4+3 = 13 meta eder. Bir meta için harcanan ortalama süre 36/13 = (yaklaşık) 2,77 saat bulunur. Ama bu durum anlatının özünü değiştirmez. –*çev.*

belki işyeri kapanmayabilir. Ama o zaman bazı tüketicileri dışarıda bırakan katmanlı bir piyasa ortaya çıkar.

Eğer takımlar arasındaki farkların azalması söz konusuysa ve fiyatlar artan etkinlik nedeniyle düşerse bunun tüketiciye hiçbir yararı dokunmaz mı?

Şunu unutmayalım ki işçi ile tüketici iki ayrı tür değildir. İşçiler tüketicidir, tüketiciler de ya işçidir ya işçilerin eline bakar.

Kapitalist düşük fiyatlar sayesinde bir eliyle verdiğini, öbür eliyle yüksek sömürü oranı ve onun getirdiği bütün sorunlarla birlikte geri alır. Daha sonra göreceğimiz gibi, o metayı yapmak A takımının 2 saatini alıyorsa da, bu işçiler C takımı işçilerinin iki katı boş zamana sahip olamaz.

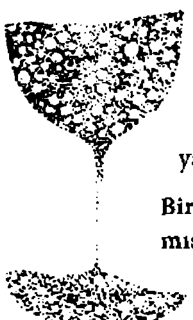

Öyleyse değer, toplumsal olarak gerekli emek-zamanın ortalaması anlamına gelir. Ama bu toplumsal ilişki kendini, değer ilişkileri içinde nicel ve soyut terimlerle ortaya koyar.

Bir metanın değeri, onun üretimi sırasında harcanmış emek miktarı ile belirlendiğine göre, bir kimse ne kadar tembel ya da beceriksizse, ürettiği metanın,

bu metanın yapımı o kadar fazla zaman alacağı için, o kadar değerli olacağı sanılabilir. Oysa değerlerin özünü oluşturan emek, eşit insan emeğidir, aynı insan emek gücü harcamasıdır. Metalar dünyasının değerlerinde nesnelleşmiş bulunan toplumun toplam emek gücü, sayısız bireysel emek güçlerinden oluşmakla birlikte, burada, bir ve aynı insan emek gücü sayılır. Bu bireysel emek güçlerinden her biri, bir toplumsal ortalama emek gücü niteliğini taşıdıkları ve toplumsal ortalama emek gücü olarak etkili oldukları, yani bir metanın üretiminde yalnızca ortalama olarak gerekli ya da toplumsal olarak gerekli emek-zamana ihtiyaç duydukları ölçüde, tüm diğerleri gibi, aynı insan emek gücüdür. Toplumsal olarak gerekli emek-zaman, herhangi bir kullanım değerini, toplumun o sıradaki normal üretim koşulları altında, ortalama toplumsal hüner derecesi ve emek yoğunluğuyla elde edebilmek için gerekli olan emek-zamandır.

Marx, *Kapital*, s. 52-53

Toplumsal ortalamaya doğru olan bu baskının nasıl işlediğini anlamanın en iyi yolu, onu belirli işkollarında belli tür işçilere ilişkin olarak düşünmektir. Bu baskı en yoğun olarak ulus-devlet çerçevesinde hissedilir. Ama sermaye kapsam olarak uluslararasılaştıkça, daha düşük yeni değer oranları koymak için uluslararası rekabeti kullanabilir.

"Toplumsal olarak gerekli" miktar her ne kadarsa, hiç tartışılmadan nicel ve soyut bir ölçüyle belirlenir. Zaman değerin yerine geçtiğinde artık zaman içinde değilizdir, zaman bizim içimizdedir, bizi yoğurur, bize biçim verir.

Değer olarak zaman, bizi eline geçirerek sürekli daha hızlı çalışmamız için zorlayan şeytansı bir ruh olup çıkar.

> **Saat sarkacı, iki lokomotifin birbirine göre hızını ölçer gibi, iki işçinin göreli çalışmasının hassas bir ölçüsü haline gelir. ... Zaman her şeydir, insan hiçbir şey; insan olsa olsa zamanın iskeletidir. Bugün nitelik önemli değildir. Nicelik tek başına her şeye karar verir, gün be gün, saat be saat.**
>
> Marx, *Felsefenin Sefaleti*

Marx'ın siyasal önerisinin çok mütevazı olduğu söylenebilir: Nitel boyutu tekrar yaşama döndürme çabası. Sahiden makul bir öneri değil mi? Ne yazık ki nitel temelli karar vermeyi büyük ölçüde üretim tarzına yeniden sokmak kapitalizmin sonunu getirir. Kapitalistlerin pek taraftar oldukları bir şey değildir bu.

Ama biz gelin bir kez daha somut konuşarak daha önce sözünü ettiğimiz makineler, hammaddeler, emek gücü, nihai mallar vb. maddi sermaye varlıklarına bir göz atıp bunların birbirleriyle nasıl ilişkilendiklerine bakalım.

Marx üretim sürecindeki sermayeyi iki ana türe ayırır: Değişmez sermaye ve değişir sermaye.

Değişmez sermaye derken binalar, makineler, hammaddelerden söz ederiz. Değişir sermaye ise kapitalistin bu üretim araç ve malzemelerini işe koşmak için satın aldığı insanın emek gücü demektir. Değişmez ve değişir sermaye arasındaki fark Marx'ın tezinde can alıcı önemdedir.

> **Bir yanda üretim araçları, diğer yanda emek gücü, sadece, başlangıçtaki sermaye değerinin para biçimin-**

den sıyrılıp emek sürecinin unsurları haline gelirken büründüğü çeşitli varoluş biçimleridir. O halde sermayenin, üretim araçlarına, yani ham maddelere, yardımcı maddelere ve emek araçlarına çevrilen kısmı, üretim sürecinde değer büyüklüğünü değiştirmez. Bu nedenle ona sermayenin değişmez kısmı ya da kısaca *değişmez sermaye* adını veriyorum.

Marx, *Kapital*, s. 209-210

Sözgelimi Kapitalist B, Kapitalist A'dan 10.000 dolarlık bir makine alsın. B'nin bu makineyi aşağı yukarı değerine aldığını varsayalım. Kapitalist A'nın kârını, makineyi yaparken ürettiği bütün değer ile işçilerine ödediği ücret arasındaki farktan kazandığını hatırlayalım. Öyleyse Kapitalist A makineyi değerine satıp kâr elde eder.

Artık makine, üretim araçlarının bir parçası olarak Kapitalist B'nindir. Ancak bu makine yeni değer yaratamaz. Sadece insanın emek gücü bunu yapabilir. Öyleyse üretim sürecinde bu değişmez sermayeye ne olur?

İplikçilik, dokumacılık ve demircilik gibi amaca uygun bir üretici faaliyet olarak emek, sadece dokunma yoluyla üretim araçlarını ölüm uykularından uyandırır, onları emek sürecinin unsurları olarak canlandırır ve onlarla birleşerek ürünleri oluşturur.

Marx, *Kapital*, s. 202

Öyleyse değişmez sermaye, uygun bir emek türünün belli nitelikleriyle ilişkiye girdiğinde, içinde cisimleşmiş değeri yeni bir ürüne AKTARIR.

Bir emek aracının, örneğin belli bir tür makinenin, ortalama ömrünün ne olduğunu deneyimlerimiz

sayesinde biliriz. Bu makinenin emek sürecindeki kullanım değerini sadece 6 gün koruduğunu varsayalım. Bu durumda, her gün ortalama olarak kullanım değerinin 1/6'sını kaybeder ve dolayısıyla değerinin 1/6'sını bir günün ürününe vermiş olur. Her tür emek aracının aşınıp yıpranması, yani kendisinin günlük kullanım değeri kaybı ve buna uygun olarak ürüne aktardığı günlük değer bu şekilde hesaplanır.

Marx, *Kapital*, s. 205

10.000 dolarlık makinenin beş yıl dayandığını düşünelim, demek ki yapımına katkıda bulunduğu ürünlere her yıl 2000 dolarlık değer aktarır. Burada asıl can alıcı nokta, üretim süreciyle ilişkili olarak hiçbir yeni değerin yaratılmamış olmasıdır.

Değişmez sermayenin bütün diğer unsurları gibi makine de yeni değer yaratmaz; üretimine hizmet ettiği ürüne ancak kendi değerini katar. Makine, bir değere sahip olduğu ve dolayısıyla ürüne değer aktardığı sürece, bu ürünün bir değer unsurunu oluşturur.

Marx, *Kapital*, s. 372

Şeylerin fiyatlarının arz ve talepten etkilenmediği anlamına gelmez bu. Sözgelimi, şirketler iflas ettiğinde ya da bir mali sıkıntıya girdiğinde kapitalistler bazı varlıkları çok ucuza alabilir (Batılı şirketler 1997-98 Güneydoğu Asya Bunalımı'nda pek çok varlığı ucuza kapatmıştır).

Diyelim ki Kapitalist A borç ödemede güçlüğe düşüp çabuk para bulabilmek amacıyla bazı mallarını değerlerinin altında satmak zorunda kalmış olsun. Kapitalist B gelip aynı makineyi 10.000 dolar yerine 6000 dolara

alsın. Bütün bunların anlamı, makinede cisimleşmiş değerin 4000 dolarlık kısmının Kapitalist A ile B arasında yeniden bölüşülmesidir. Ama hiçbir *yeni* değer yaratılmamıştır.

Marx iki tür değişmez sermaye arasında ayırım yapar: sabit sermaye ve dolaşır sermaye. Üretim süreci içinde değerlerini yeni ürüne belli bir zaman diliminde, küçük kısımlar halinde, parça parça aktaran, binalar, makineler, âletler, aydınlatma araçları vb. daha kalıcı yapılara sabit sermaye denir.

Dolaşır sermaye ise, ürün yapılırken hemen tamamıyla ürüne dönüşen, kullanılıp biten hammaddelerdir.

Hammaddeler emek sürecinde kendi biçimlerini değiştirirken ya da tamamen ortadan kalkma eğiliminde iken, bir üretim aracı,

> **başlangıçtaki biçimini koruduğu ve yarın emek sürecine aynen dünkü biçimiyle girdiği sürece iş görür.**
> **Marx, *Kapital*, s. 205**

Sermaye bir kez görece uzun dönemli yatırımları temsil eden kalıcı fiziksel biçimler içinde "sabitlendiğinde", bu sermayenin değerinin düşmesi olasılığı her zaman bulunur. Kapitalist B'nin 10.000 dolara aldığı makine iki buçuk yıl sonra, yeni modeli çıkıp da yaygın biçimde kullanılmaya başladığında, eski model sayılabilir; o zaman da değeri yarıya inebilir. Kapitalistleri, tüm sabit sermayelerini mümkün olan en yoğun şekilde kullanmaya, bunun değerini yeni ürünlere en azından toplumsal ortalamaya uygun şekilde aktarmaya zorla-

yan nedenlerden biri budur. Elbette bunun, değer aktarımının olmazsa olmazı olan canlı emek üzerinde yaratacağı bazı sonuçlar vardır.

Canlı emek çifte rol oynar. Hem sabit ve dolaşır sermayede cisimleşmiş değeri aktarır hem de emek sürecinde yeni değer üretir.

> **Üretim araçları, hiçbir zaman, ürüne, sahip olduklarından daha fazla değer katamaz. ... Emek sürecinin öznel etkeni olan faaliyet halindeki emek gücü söz konusu olduğunda durum değişir. Emek, belirli bir amaca yönelik olması sayesinde, üretim araçlarının değerlerini ürüne aktarır ve korurken, hareketinin her anında ek değer, yeni değer yaratır.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 207, 209**

Burada somut emekle soyut emeğin aynı anda, aynı çalışma eyleminde nasıl bir araya geldiğini açıkça görürüz. Belli türde bir emeğin, belli türde bir makine ile çalıştığı ve kullanım değerlerinin hem aktarıldığı hem üretildiği olgusunu temel alan nitel bir boyut da işin içindedir. Kapitalist sistemde bu, aynı zamanda ve ÖNCELİKLE nicel bir süreçtir (toplumsal olarak gerekli emek-zaman), böylece soyut emeğin eylemidir. Soyut emek olarak sadece kullanım değerleri değil hepsinden öte değer aktarılır ve yaratılır. Değer katan emek gücü sermayenin başka bir biçimidir:

> **Buna karşılık, sermayenin emek gücüne çevrilen kısmı üretim sürecinde değerini değiştirir. Bu kısım, kendi değerine eş bir değeri yeniden üretir ve buna ek olarak, değişebilen, koşullara bağlı olarak daha büyük**

ya da daha küçük olabilen bir fazlalık, yani artık değer üretir.

Marx, *Kapital*, s. 210

Marx sermayenin canlı emek gücü satın alan kısmına değişir sermaye der çünkü bu kısım koşullara bağlı olarak değişen değerler üretir. Bu değişkenliğin sermayenin yararına arttırılabildiği çeşitli durumlar vardır. Sermaye, emeğin çalışma süresini bedel ödemeden uzatabilir (yani çalışma saatlerini arttırabilir). Belli bir süre içinde emeği daha yoğun çalıştırabilir. Yahut yeni teknolojiye geçerek emeğin verimliliğini yükseltebilir. Buna daha sonra döneceğiz.

Ama şimdilik değer üretim sürecini oluşturan faklı bileşenleri birbirinden ayırabiliriz. Bu iş, birkaç matematik eşitlik yazılmasını gerektirir ama bunlar kolayca anlaşılabilir.

Şu toplam sermayeyi alalım = 5000 $

Parçalarına ayıralım:

Değişmez sermaye 4100 + Değişir Sermaye 900 + Artık Değer 900

Yahut:

c 4100 + v 900 + m 900

Üründe cisimleşmiş yeni değer:

v + m

Ya da

900 + 900.

v = emek gücünün ürettiği yeni değer ki bu emek gücüne ödenen ücrete eşdeğerdir.

m = emek gücünün ürettiği değerin, emek gücü maliyetini aşan ek bölümü.

Toplam yeni değer = 1800. v = 900 ve m = 900.

> **Daha önceki incelemelerimiz sırasında gördük ki, artık değer, yalnızca v'deki, yani sermayenin emek gücüne yatırılmış kısmındaki değer değişiminin ürünüdür, yani, v + m = v + Δv (v artı v'deki artış).**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 214**

Marx C, V, M ile iki hesaplama yapar.

Artık Değer Oranını şu bölme işlemiyle bulur:

$$\frac{\text{m (artık emek)}}{\text{v (gerekli emek)}}$$

Bu örnekte:

$$\frac{900}{900}$$

Bu da % 100'e eşit bir artık değer oranıdır.

> **Şu halde, artık değer oranı, emek gücünün sermaye tarafından ya da işçinin kapitalist tarafından sömürülme derecesinin kesin ifadesidir.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 217**

Kâr Oranı, artık değerin yatırılan (hem değişir hem değişmez sermayeyi içeren) toplam sermayeye bölünmesiyle bulunur.

$$\frac{\text{m (900)}}{\text{c 4100 + v (900)}} = \text{\% 18'lik bir kâr oranı.}$$

Marx'ta her zaman olduğu gibi sayıların arkasında can alıcı ama çoğu zaman gizlenmiş toplumsal ilişkiler bulunur.

> Aslında kâr, artık değerin yeni bir görünüm biçimidir ve ikincisi, birincisinden, yalnızca çözümleme yoluyla çıkarılabilir. Artık değerde sermaye ile kâr arasındaki ilişki çıplaktır. Sermaye ile emek arasındaki ilişkide ... *sermaye kendiyle ilişkili görünür.* Bu ilişki içinde, özgün bir değer toplamı olarak, ifade ettiği yeni değerden farklıdır.
>
> Marx, *Kapital*, cilt III

Artık değer, kapitalist eğlentide insanı utandıran bir konuk gibidir. Bütün bunları kimin ödediğini hatırlatan, sermayenin ne kadar kâr ettiğini yalnız kendine anlatmayı tercih ettiği konuşmayı kesip söze karışan biridir.

Bölüm 5

Kapitalist Sistemde Çalışma

Marx'ın işe meta ile başladığını biliyoruz. Ardından çözümlemeye mübadele ve dolaşım ile devam ettiğini, sonunda emek gücünün satın alınmasına geldiğini biliyoruz. Her aşamada (kullanım değeri ile mübadele değeri arasında olduğu gibi) çelişkiler ve (değer nedir? nereden gelir? gibi) gizemlilikler bulmuştur. Bütün bu çelişkilerin işin merkezindeki kaynağı, emek gücünün metaya dönüşmesidir.

> **Kapitalist, iş gününü mümkün olduğu kadar uzatır ve mümkünse bir iş gününden iki iş günü çıkarmaya çalışırken, alıcı olarak buna hakkının olduğunu iddia eder. Diğer yandan, satılmış olan metanın özgül doğası bunun alıcısı tarafından tüketimine bir sınır koyar ve işçi, iş gününü belli bir normal büyüklükle sınırlamak isterken, satıcı olarak buna hakkının olduğunu iddia eder. Demek ki, burada, her ikisi de meta mübadelesi yasasının damgasını taşıyan iki hak arasındaki bir çatışkıyla karşı karşıya kalıyoruz. Eşit haklar arasında son sözü kuvvet söyler. Ve böylece, kapitalist üretim tarihinde iş gününün standartlaştırılması, kendisini iş gününün sınırlarının belirlenmesi mü-**

cadelesi olarak ortaya koyar; bu, toplam kapitalistle, yani kapitalistler sınıfıyla toplam işçi ya da işçi sınıfı arasındaki bir mücadeledir.

Marx, Kapital, s. 231-232

İşte tipik Marx. Burjuva ya da kapitalist iktisadın ilkelerini, burada özel mülkiyet haklarını ele alıp içlerinde çözülemez çelişkiler yakalar. Emek gücü dediğimiz metanın kendine özgü niteliği, satıldıktan sonra bile bireysel işçiden ayrılmamasıdır. Emek gücü bir limon gibi sıkılıp şişeye konurken satıcı (işçi) gidip keyfine bakamaz.

Mülkiyet hakları arasındaki bu çelişki ancak kuvvet kullanılarak çözülebilir. Uygulamada da böyle olmaktadır. Kapitalizmin elinin altında iktisadi güç, siyasal güç, yasal güç ve elbette polis, hatta ordu aracılığıyla fiziksel güç bulunmaktadır.

Sözgelimi Marx'ın zamanında Fransız ordusu, Paris Komünü denen işçinin denetimi ele alma denemesini sona erdirmek için 1871'de Fransız işçilerini katletmiştir. Latin Amerika'nın 20. yüzyıl tarihi, ordu yönetime el koyup işleri yürütürken işçilerle köylülerin kapitalist sınıfın merhametine terk edilmesinin tarihidir.

Marx yetişkin yaşamının çoğunu, ilk büyük sanayi devriminin anayurdu ve kapitalist gelişmenin dev merkezi olan İngiltere'de sürgünde geçirmiştir. Bu yüzden işgünü çevresinde kopan gürültülerin somut örneklerine bakmak isteyince doğal olarak 19. yüzyıl ortalarının İngiliz tarihine dönmüştür.

Parlamento'nun kurduğu Fabrika Teftiş Dairesi'nin raporları İngiliz işçilerinin yaşam koşullarının tanıklı-

ğını yapmaktadır. Bu raporlar, seramik sanayiindeki yetişkin işçilerin fiziksel olarak çöktüklerini, hastalıklara, illetlere yakalandıklarını, sakatlandıklarını ve ömürlerinin kısaldığını göstermektedir.

Kibrit yapımı 19. yüzyıl ortalarından başlayarak gelişen bir sanayidir. Çoğu çocuk olan işçiler arasında, uzun süreler fosforla iş görmeleri nedeniyle tetanos yaygındı.

> **Bu iş kolunu görmüş olsaydı, Dante, kendi en dehşet verici cehennem tasvirlerini geride bıraktığını düşünürdü.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 243**

Victoria dönemi Britanya'sında çocuk emeği çok yaygındı. Marx, günde 15 saat çalıştırılan 7 yaşındaki çocukların ayrıntılı anlatıldığı raporlardan alıntılar yapar.

Bugün çocuk emeği, çoğunlukla kayıt dışı *ekonomide* ya da ev hizmetlerinde olmak üzere, genellikle küresel markalı malları üreten kapitalist imalat sanayilerinde hâlâ yaygındır. Son yıllarda Nike, Gap, Apple gibi markaların taşeron firmalarının çocuk işçi çalıştırdıkları ortaya çıkmıştır.

> **Sermaye, vampir gibi ancak canlı emeği emerek hayatta kalan ve ne kadar fazla canlı emek emerse o kadar uzun yaşayan ölü emektir. İşçinin çalışarak geçirdiği zaman, kapitalistin satın almış olduğu emek gücünü tükettiği zamandır.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 230**

Marx'ın bize söylediğine göre 19. yüzyıl ortalarında fırıncılar öylesine aşırı çalışıyordu ki, pek azı 42 yaşına

kadar yaşayabiliyordu. Demirciler de aşırı çalışmaya dayanamayıp erken yaşta ölüyordu.

> Sermaye, bunu elde etme hedefine, emek gücünün yaşam süresini kısaltarak varır; tıpkı, açgözlü bir çiftçinin daha fazla ürün almak için toprağın verimliliğini sömürmesi örneğinde olduğu gibi.
>
> Marx, *Kapital*, s. 260

Uzun çalışma saatleri ve gece mesaisi hem yetişkinler hem çocuklar arasında yaygındı. İş koşulları tehlikeliydi, yaşamı tehdit ediyordu. İşçi sınıfı değişiklik isteğiyle galeyana geliyordu. Devletin işe el koyması gereği açıktı. Böylece 1833-1864 arasında çıkarılan bir dizi Fabrika Yasası sermayeyi dizginlemeye çalıştı.

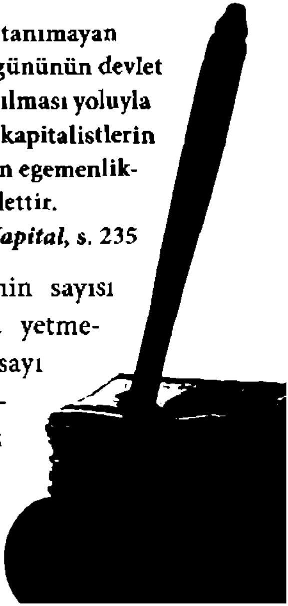

> Bu yasalar sermayenin ölçü tanımayan emek yutma azgınlığını, iş gününün devlet tarafından zorla sınırlandırılması yoluyla dizginler; üstelik bu devlet, kapitalistlerin ve büyük toprak sahiplerinin egemenlikleri altında bulunan bir devlettir.
>
> Marx, *Kapital*, s. 235

Ancak fabrika müfettişlerinin sayısı yasaları lâyıkıyla uygulatmaya yetmeyecek kadar azdır, üstelik yasayı çiğneyen kapitalistlerin gördükleri ceza, yakalanma riskini göze aldıracak kadar küçüktür. Marx'ın dediği gibi, kapitalizmi düzene sokmaya çalışanın kapitalist bir devlet olduğunu

unutmayın, bu biraz da çiftliğe yapılan gece baskınlarını düzenleme işinin kurtlara bırakılması gibidir.

Marx'ın zamanındaki cezaların etkisizliği 150 yıl sonra da hâlâ geçerlidir. Bugün şirketler, yasal cezaları çalışma maliyetinin üstlenilebilir bir parçası olarak görüp rutin biçimde hesaba katmaktadır.

Sözgelimi 2009'da müfettişler ABD madencilik sanayiine 173.926 kez yasalara aykırı davrandığı için toplam 141 milyon $ ceza kesmiştir. Bunun bir yarar oldu mu? Hayır, 2010'da Massey madencilik şirketi Batı Virginia maden ocaklarında güvenlik kurallarını 123 kez çiğnemiştir. Kısa bir süre sonra oradaki bir yeraltı patlamasında 29 madenci ölmüştür.

Çalışma koşullarını daha güvenli hale getirmek yatırım ister, o da maliyet demektir. Güvenlik denetimi zamana mal olur, bildiğimiz gibi o da yine paradır. İşte size sermayenin iş güvenliği kültürüne karşı olmasının nedeni.

Aşırı çalıştırma, o zaman olduğu gibi şimdi de kazalara yol açıyor.

Büyük bir tren kazası yüzlerce yolcuyu öbür dünyaya göndermişti. Kazanın nedeni demiryolu işçilerinin ihmalidir, deniliyordu. Jüri önüne çıkarılan bu üç kişi bir ağızla konuştular ve 10-12 yıl önce günde sadece 8 saat çalıştırılmakta olduklarını söylediler. Son 5-6 yıldır işe 14, 18 ve 20 saat mıhlandıklarını ve özellikle, gezi trenlerinin işletildiği dönemlerde olduğu gibi, tatil heveslilerinin akın ettiği zamanlarda, sık sık, aralıksız 40-50 saat çalışmak zorunda kaldıklarını anlattılar. Onlar da herkes gibi insandı, dev değillerdi. Bir noktada emek güçleri tükenirdi. Uyuşukluğa teslim olurlardı. Kafaları çalışmaz, gözleri görmez olurdu. Tümüyle "*respectable British Juryman*" (saygın İngiliz jüri üyesi), bu işçileri "*manslaughter*" (insan katliamı) suçlamasıyla bir üst mahkemeye sevk eden bir kararla cevap verdi; kararın yumuşak üsluplu ekinde, demiryollarını işleten sermaye babalarının, bundan böyle, gerekli sayıda " emek gücü" alınmasında daha eli açık, satın alınan emek gücünü kullanırken "daha ölçülü" ya da " daha özverili" ya da "daha tutumlu" olmaları kutsal dileğini ifade etti.

Marx, *Kapital*, s. 248-249

Bugün Birleşik Krallık'ta sigorta şirketleri, temel nedeni iş yorgunluğu olan iş kazalarının toplam içinde % 18 paya sahip olduğunu tahmin etmektedir. Bütün dünyadaki pek çok uçak kazasının nedeni kronik pilot yorgunluğu olarak belirlenmiştir.

Gördüğümüz gibi kapitalist, işçilerin yaşamlarını sürdürmeye yetecek kadar çalışma zamanını (gerekli emek-zamanı) kısaltıp kapitalist için çalışma süresini (artık emek-zamanı) arttırmaya çalışacaktır.

Bunu başarmanın bir yolu işgününü uzatmaktır. Marx buna mutlak artık değer üretimi der çünkü bu, işçiyi daha uzun bir süre boyunca çalıştırarak artık değeri büyütmekten başka bir şey değildir.

Yine de işgünü, fiziksel ihtiyaçların yanı sıra toplumsal ihtiyaçlara da bağlı olarak oluşur.

> **Bu fiziksel sınırlar dışında, iş gününün uzatılmasının önünde manevi sınırlar bulunur. İşçinin, genişlik ve sayıları genel uygarlık düzeyi ile belirlenen ruhsal ve toplumsal ihtiyaçlarını giderebilmesi için zamana ihtiyacı vardır.**
>
> Marx, ***Kapital***, s. 229

Bugün Avrupa'nın büyük bölümünde 40 saatlik işgünü gayet normaldir; ama pek çok kişi iki yakasını bir araya getirmek için fazla mesaiye kalmak zorundadır. Mutlak artık değer üretimi hâlâ her zaman baskısını ve olabilirliğini sürdürürken, kapitalizm artık değeri zıplatmak için başka yollar aramak zorundadır. Hemen görülebilen bir yol, işgününü *yoğunluğunu* arttırmak, verili kurala uygun işgünü içinde işçileri daha amansızca çalıştırmaktır.

Marx'ın zamanındaki fabrika müfettişlerinin raporlarında, işçilerin dinlenme zamanlarına tecavüz eden kapitalistlerin her işgünü için fazladan bir yarım saat "kaptıklarını" yazar. İşçinin dinlenme süresinden yapılan bu "küçük hırsızlıklar", "aşırmalar", sermayenin nasıl zaman tutkunu olduğunu gösterir.

Marx'a göre kapitalistin zaman kaybı korkusu, işçileri yemeklerinin

üretim süreci sırasında, buhar kazanına su ve kömür, yüne sabun, makinelere yağ ekler gibi, yalnızca emek araçlarının bir yardımcı maddesi olarak verilmesi

Marx, *Kapital*, s. 244

anlamına gelir.

Charlie Chaplin'in *Asri Zamanlar* ya da *Modern Zamanlar* adlı filminde, işçileri üretim bandında çalışırken besleyen yeni bir makinenin denenmesi görevinin Şarlo'ya verildiği muhteşem bir sahne vardır. Söylemeye gerek yok makine işi yüzüne gözüne bulaştırır. Ama sermaye bu sorunu, "çalışma yemeği" kavramıyla aşmıştır. Yakınlarda çıkan bir kitabın açıkladığı gibi iş yoğunlaştırma kültürü aslında gelişmektedir.

Fazla mesai hikâyenin yarısı, hatta belki daha da azıdır. Çalışma iktisatçılarının "işin yoğunlaşması" adını verdiği bir uygulama çok daha yaygındır. Bu da basitçe, fazla mesai yapmasak bile iş başındayken daha sıkı çalıştığımız anlamına gelmektedir. Profesör Francis Green, son on küsur yıldır ciddi biçimde artan iş yoğunlaşmasını ele alan araştırmalar yapmış bir çalışma iktisatçısıdır. Bu yoğunlaşmanın ana itkisini bilişim teknolojisi olarak görmektedir. Bu teknoloji yüzlerce farklı yol kullanır; sözgelimi çağrı merkezinde gelen çağrıları operatörlere yönlendiren teknoloji, herkesin her zaman en yüksek etkinlikle sürekli meşgul olmasını sağlar. Fabrikada benzer bir teknoloji, emek sürecinde daha az kesilme ya da doğal duraklama olacak biçimde emeğin yararlılığını en yükseğe çıkarır.

Maddeline Bunting, *Willing Slaves: How The Overwork Culture Is Ruling Our Lives*

Teknoloji bir araçtır ama gördüğümüz gibi daha çok çalışma baskısının nedeni değildir.

Aslında teknoloji sermayenin başka bir biçimidir. O da, onu kullanan işçi gibi, sürekli olarak ara vermeden kullanılmak zorundadır. Marx, araları ortadan kaldırmak için gösterilen çabaların, işçinin çalışmasının bütünüyle yeniden düzenlenmesini gerektirdiğini şöyle belirtir:

> **Bir nihai ürünün üretimi sırasında farklı parça-süreçleri arka arkaya yürüten bir zanaatçı, kâh yerini kâh aletlerini değiştirmek zorundadır. Bir işlemden diğerlerine geçiş, işinin akıcılığını keser ve iş gününde bir kısım zamanın boşa gitmesine sebep olur. Bu zaman kayıpları, zanaatçı bütün gün devamlı olarak bir ve aynı işi yapmaya başlar başlamaz azalır.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 331**

Böylece işçinin bir bütün olarak emek süreciyle ilişkisi parçalanmaya başlar, dar kapsamlı bir işin yinelenerek yapılmasıyla sınırlanır, bu arada sürekli olarak en fazla ürünün çıkmasını sağlayan bir sistemle bütünleşir.

> **Tek yönlü bir işleve alışması, işçiyi hiç şaşmayan bir alet durumuna sokar; işçinin mekanizmanın bütünüyle bağlantısı ise onu bir makinenin parçalarında görülen uyumla çalışmaya zorlar.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 339**

Sermaye büyüdükçe ve daha çok sayıda işçiyi kendi kumandası altına aldıkça, çalışma ile başka işçilerin faaliyetleri arasındaki karşılıklı bağımlılık her zamankinden daha güçlü hale gelir. Sermaye, insan emeğinin

zorunlu olarak toplumsal ve el birliğine yatkın olan temelini geliştirir.

> **Başkalarıyla planlı bir şekilde birlikte çalışması sayesinde işçi kendi bireysel sınırlarını aşar ve kendi türünün yeteneklerini geliştirir.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 321**

Aynı sırada, sermayenin egemenliği altında, emeğin el birliğine dayalı temeli tümüyle hiyerarşik hale gelir ve demokrasiden tümüyle uzaklaşırken, emeğin toplumsal temeli, emek gücünü döven bir zorlayıcı dışsal güce dönüşür.

> **Büyük boyutlara ulaşmış, doğrudan doğruya toplumsal olarak veya bir arada çalışılarak yapılan bütün işler, az ya da çok, bireysel faaliyetler arasında uyum sağlayacak ve parçalarının bağımsız hareketlerinden doğanlardan farklı olarak toplam üretim mekanizmasının kendi hareketinden doğan genel işlevleri yerine getirecek bir yönetimi gerektirir. Tek başına çalan bir kemancı kendini yönetebilir, bir orkestra ise yönetmene ihtiyaç duyar. Emek, sermayenin emrine girip el birliği içinde harcanmaya başlar başlamaz, yönetim, denetim ve eşgüdüm işlevi, sermayenin işlevi olur. Yönetim işlevi, sermayenin özgül işlevi olarak, özgül nitelikler kazanır.**
>
> **Her şeyden önce, sermayenin kendisini mümkün olduğu kadar fazla değerlendirmesi, yani mümkün olduğu kadar fazla artık değer üretilmesi, dolayısıyla emek gücünün kapitalist tarafından mümkün olduğu kadar çok sömürülmesi, kapitalist üretim sürecinin itici dürtüsü ve belirleyici amacıdır. Aynı zamanda çalıştırılan işçi kitlesi ile birlikte bu kitlenin direnme**

gücü ve bununla birlikte zorunlu olarak sermayenin bu direnme gücünü alt etmeye yönelik baskısı artar. Kapitalistin yönetimi, yalnızca toplumsal emek sürecinin doğasından kaynaklanan ve ona ait olan özel bir işlev olmayıp, aynı zamanda, toplumsal bir emek sürecinin sömürüsü için gerekli ve dolayısıyla de sömüren ile sömürüsünün ham maddesi arasındaki kaçınılmaz karşıtlığın zorunlu kıldığı bir işlevdir.

Marx, *Kapital*, s. 322

Marx'ın önerdiğine göre, büyük boyutlu, bir çeşit "yönetme" gerektiren toplumsallaşmış emek ihtiyacı ile yönetimin sermayenin egemenliğinde edindiği "özel nitelikler" arasında bir ayırım söz konusudur. Sermayenin amacı belliyken, Marx'ın başka bir yerde belirttiği gibi, yönetim "zorba" olmak zorundadır. Kapitalizmde içerilen uzlaşmazlıktan arınmış farklı bir toplumsal-iktisadi ilişkiler kümesi içinde yönetim erkinin de farklı davranabileceğini söyler Marx. Kendi tercih ettiği ölçülerle ölçüldüğünde bunu sadece arzulanır bulduğundan değil de, belki sermayenin içsel çelişkilerini çözmeyi sevdiğinden bu kadarla yetinip daha ileri gitmez.

Buradaki içsel çelişki, sermayenin kendi geliştirdiği toplumsallığı bastırmasıdır. Bunun kendini gösterme yollarından biri, tam da işyerinin hiyerarşik yapısıdır. Büyük ölçekli elbirliği insanın emek gücünün verimliliğini arttırmaya çalışırken, bu yapı bireysel akıl ile vücudun gelişmesini aynı ölçüde engeller. Marx, sanayi ile işçi arasındaki bu çelişkiyi çok iyi dile getiren İskoç filozof Adam Ferguson'dan (1723-1816) şu alıntıyı yapar (*Kapital*, s. 349-350).

"Cehalet, boş inançlar gibi sanayinin de anasıdır. Düşünce ve hayal gücü insanı hataya sürükleyebilir; ama ayak ya da eli hareket ettirme alışkanlığı bunlardan ne birini ne diğerini gerektirir. Dolayısıyla manifaktürler, en büyük gelişme olanaklarına, akla en az başvurulan yerlerde kavuşur."

Adam Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*

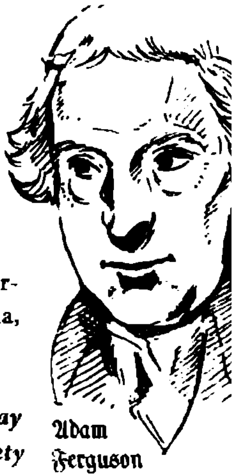

Akla en az başvurup emirleri en çok öne çıkarmak için günümüz işyerlerinde yeni bir "şef" katmanı yerleştirmek gerekir.

> **Aynı kapitalistin emri altında bir arada çalıştırılan bir işçi kitlesi, askeri bir ordu gibi, sınai subaylara (yöneticiler) ve astsubaylara (ustabaşları, nezaretçiler) ihtiyaç duyar; bu kimseler emek süreci boyunca sermaye adına komutanlık yapar. Denetim ve gözetim işi bunların tek işlevi olarak yerleşiklik kazanır.**
>
> Marx, *Kapital*, s. 323

Burada Marx, işçi ordusunun gittikçe artan biçimde doğrudan üreticilerle yönetici sınıf arasında ayrışacağını, yönetimin emirlerini aktarıp bunların uygulanmasını denetleyen üçüncü bir katmanın (sanayi ordusunun "başçavuşlarının") arada belireceğini kabul etmektedir.

Marx'ın ileri sürdüğüne göre toplumun bütünündeki işbölümü, değişik sanayi kollarından gelen ürünlerin alım satımıyla ilişkilidir. İşteki işbölümü ise emek

gücünün alınıp satılmasıyla ilgilidir. Çalışma yerindeki işbölümü, mal ve hizmet üreten çeşitli işkolları arasında var olan toplumun bütünündeki işbölümünden çok farklı özellikler gösterir.

İşyerinde ya da şirkette tepeden aşağıya doğru bir denetim vardır. Çeşitli sektörlerdeki işbölümü ile bunların karşıladıkları toplumsal gereksinimler arasındaki ilişki piyasanın kaprislerine ve şansa bağlı olarak belirlenir.

İşyerinde sıkı ve ayrıntılı bir planlama, bir strateji uygulanır. Bütün olarak toplumsal işbölümündeyse hiçbir plan olmadığı gibi arz ve etkin talep yasalarının dışında bir karmaşa sergilenir.

İşyerinde ya da şirkette emek gücünün satıcısı, alıcının emrindedir. Bir bütün olarak toplumsal işbölümünde, işçi kendinden başka otorite tanımadan metaların alıcısına dönüşür.

Burada aynı varlıkta cisimleşmiş iki kimlik arasında derin bir ayırımın temelini görürüz: Bir yanda ücretli köle, öte yanda tüketici. İşine zincirlenmiş hamarat üretici ve emek gücü piyasasının dışında her şeyden *azade*, özgür biri. İşte muhafazakâr toplumbilimci Daniel Bell'in iktisat ile kültür arasındaki ayırımı anlatırken kullandığı temel budur.

> **Bugün toplumsal yapı, kaynakların kullanımında etkinlik olarak tanımlanan akılcılık adlı bir iktisat ilkesiyle yönetilmektedir. Kültür ise bunun tersine, akıldışı, entelektüellik karşıtı bir mizaçta savurgan ve gelişigüzeldir. On dokuzuncu yüzyıldan miras aldığı öz disipline, *ertelenmiş hazza*, sınırlamaya**

dayalı karakter yapısı hâlâ toplum yapısının taleplerini karşılamaktadır ama böyle burjuva değerlerin tamamen reddedildiği kültürle (kısmen [ve] çelişkili biçimde kapitalist sistemin kendisinin neden olduğu) keskin bir çatışma içindedir.

Daniel Bell, *The Cultural Contradictions of Capitalism*

Daniel Bell

Birleşik Krallık'ta kentlerin kasabaların merkezleri cuma-cumartesi geceleri "gidilemez" denilen yerler olmuştur. Çünkü buralarda ücretli köleler amirlerine olan bağımlılıklarından sıyrılıp kendilerini özgürleşmiş hazcılar olarak yeniden tanımlar. Bu dönüşüm, bastırılmış alınganlıkların ve gerginliklerin patlamasına yol açan bol miktarda alkol gerektirir. Sağcı siyaset bundan ahlâk çöküşü olarak söz eder ama "gelişigüzel", "akıldışı", "hazcı" davranışı, kapitalistin emek gücü piyasasındaki "akılcı" ve "etkin" uygulamalarına yanıtı olarak, tüketim piyasasının ürettiğini görmezden gelir.

İşgününü uzatma ile işçileri daha sıkı çalıştırmanın ikisinin de mutlak artık değeri arttırmanın yolları olduğunu gördük. Ancak artık değeri arttırmanın üçüncü bir yolu, emek gücünü daha güçlü makinelerle temasa geçirip verimliliğini yükseltmektir.

Biz burada, emeğin üretkenliğindeki yükselmeden, emek sürecinde meydana gelen ve bir metanın üretimi

için toplumsal olarak gerekli emek-zamanı kısaltan bir değişikliği, yani belli bir emek miktarının daha büyük bir miktarda kullanım değeri üretme gücünü kazanmasını anlıyoruz.

Marx, *Kapital*, s. 307

Sözgelimi belli bir teknolojik gelişme düzeyinde 10 saatlik bir işgünü, metanın üretilmesi için toplumsal olarak gerekli emek-zaman ile artık üretmek için gerekli emekzaman arasında 60'a 40 oranında bölüştürülsün:

Gerekli Emek Zaman	Artık Emek Zaman	= 10
6 saat	4 saat	saat

Ancak üretimin teknik araçlarının dönüşmesinden sonra verimlilik artınca oran tersine döner:

Gerekli Emek Zaman	Artık Emek Zaman	= 10
4 saat	6 saat	saat

Şimdi Marx'ın ileri sürdüğü gibi artan verimlilik, emek-zamana daha fazla ödeme yapmadan, dolayısıyla değeri de arttırmadan daha fazla miktarda kullanım değerinin üretilmesini sağlar. Bunun sonucu da fiyatların düşmesidir.

Marx biri İngiliz biri Çinli iki iplik eğiricisini örnek olarak alır. İkisi de aynı yoğunlukta, eşit süre çalıştığında bir haftada aynı miktarda değer üretir.

Bu eşitliğe rağmen, muazzam bir otomatın başında çalışan İngiliz işçisi ile bir iplik çarkından başka bir şeyi olmayan Çinli iplikçinin haftalık ürünlerinin değerleri arasında muazzam bir fark olur. Çinlinin

bir libre pamuk işlediği sürede İngiliz yüzlerce libre pamuk işler.

Marx, *Kapital*, s. 586

Öyleyse aynı emek-zaman miktarları çok farklı iki kullanım değerinde cisimleşir: Çinli için bir libre pamuk, İngiliz için en son teknoloji sayesinde yüzlerce libre pamuk. Bu da şu anlama gelir: İngiliz pamuğu tekil giysilere paylaştırıldığında her giysi, Çin pamuğunun giysilere bölünmesiyle karşılaştırıldığında, önemli ölçüde DAHA AZ değer (yani toplumsal olarak gerekli emek-zaman) içerecektir. Her birimde daha az değer bulunması fiyatları aşağı çekmelidir.

Besin, giysi gibi temel geçim araçları olan malların fiyatları düşüyorsa, emek değeri için de aynı şey olmalıdır. Unutmayalım ki emek değerinin fiyatı da, işçinin kendisini ve eline bakanları yeniden üretmek için ihtiyaç duyduğu ücrete eşit değeri üretmek için gerekli olan emek-zamanla belirlenir.

Kapitalistler, geçim aracı olan malları üreten bir işkolunda yeni teknoloji uygularken, emeğin değerinin düşüşünden kapitalizmin bir bütün olarak yarar sağlaması amacını gütmez. Bunu yaparken kendi bencil çıkarlarının güdümündedirler. Kapitalist sınıfın işçi sınıfına göre bu sonuçtan daha çok yararlandığı, işgünü kısalmazken artık emek-zamanın çoğalmasında açıkça görülür.

Marx'ın damadı Paul Lafargue 1883'te şunu yazmıştır:

Çağımız çalışma yüzyılı olarak anılır. Aslında acı, yoksulluk ve çürüme çağıdır. ...İyi çalışan bir kadın

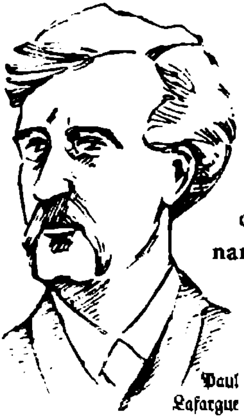

> **örgü şişiyle dakikada beş ilmek atarken belli bir örgü makinesi aynı sürede 30.000 ilmek atar. Demek ki makinenin her dakikası, çalışan kadının emeğinin yüz saatine dektir. Örgü sanayii için geçerli olan bu durum, modern makinelerle donanmış her sanayi için az çok geçerlidir. Peki, gördüğümüz nedir? Makinenin gelişmesine ve insanın işini gittikçe artan bir hız ve hassaslıkla yapmasıyla orantılı olarak işçi, istirahat zamanını uzatacağı yerde tam tersine, sanki makineyle yarışmak istercesine gayretini arttırır. Ne kadar saçma ve ölümüne bir rekabettir bu!**
>
> Paul Lafargue, ***Tembellik Hakkı***

Lafague günde üç saatlik çalışmayı savunuyordu! İnsan emeğinin verimliliği dikkate alındığında gerçekten o kadar saçma bir istek mi? Verimlilik artışlarıyla birlikte, artık emek-zamanı, dolayısıyla artık değeri sürdürmek gereğiyle işte geçirilen zaman azalmadı. Kapitalistin birilerinin artık emeğine olan açlığı, birilerinin de gerekenden çok daha fazla olmasına yol açtı. Onlar da, Marx'ın deyimiyle yedek sanayi ordusu oldu.

> **İşçi sınıfının çalışmakta olan kısmının aşırı çalışması, işçi sınıfının yedek kısmını büyütürken, diğer taraftan, yedekte bulunan kısmın rekabet yoluyla çalışmakta olan kısım üzerinde yarattığı baskının artması, çalışmakta olan işçileri aşırı çalışmak ve sermayenin diktasına boyun eğmek zorunda bırakır.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 614**

İş günü üç saat olursa, şimdiki dokuz saatlik her işgünü için iki kişi daha istihdam edilebilir. Elbette her üç kişiye de gerekli emek-zamana eşdeğer (daha önce dokuz saatlik emekte cisimleşmiş) bir ücret ödenmesi gerekir. Kapitalist "Buna nereden para bulunacak?!" diye yırtınır. Bir işçiden zorla sıkılıp çıkarılan artık değeri kapitalistin kapıp alması yerine bu değerin üç kişi arasında paylaştırılmasıyla bu para kolayca bulunabilir. İşgünündeki bu ciddi kısalmayla uygarlık da maddi zenginlik de ortadan kalkmaz, yaşanası bir ücret alan çalışanların sayısı artar ama kapitalizm kesinlikle çöker.

Talep edilmeyen emeği oluşturan artık nüfus, köylerde ya da son yıllarda iyice kalabalıklaşan kentlerde pek ender sürekli iş bulabilir, bu da kendini en iyi, gelişmekte olan ülkelerdeki gecekondu semtlerinin artmasıyla gösterir.

Öyleyse geleceğin kentleri, ilk dönem kent planlamacılarının tasarladıkları gibi cam ve çelik yerine büyük ölçüde kerpiç, saman, kullanılmış plastik, beton bloklar ve tenekeden yapılacaktır. Işık kentlerin göklere doğru uzanması yerine, yirmi birinci

> **yüzyılın çoğu kentsel alanı bakımsız gecekondularla dolmuş, çevre kirliliğiyle, açık kanalizasyonlarla, çürümüşlükle kuşatılmıştır. Post-modern gecekondularda yaşayan bir milyar kentli geriye dönüp, dokuz bin yıl önce kent yaşamının ilk kurulduğu Anadolu'nun Çatalhöyük'ündeki sağlam kerpiç ev kalıntılarına kıskançlıkla bakacaktır.**
>
> Mike Davis, *Gecekondu Gezegeni*

Daha gelişkin kapitalist ekonomilerde gecekondular olmayabilir ama (işsizleri sayarken kaybedivermenin sürekli yeni yollarını bulan resmi istatistiklerin gösterdiğinden çok daha fazla) uzun dönemli yapısal işsizlik vardır. Bu da toplumlara israf getirmekte, her katmandan insanın yaşamlarına mal olmaktadır:

> **Yanlışlarla dolu ve gittikçe daha sanallaşan, insanların ve yaşamlarının bağlı olduğu ama onlara değer vermeyen, gün günden daralan bir iş piyasasının dayatmalarına göre işe alınan ya da bir kenara bırakılan kadınlarla erkekleri görmek. Şimdiden, ne kadar nadir işe alındıklarını, ne kadar sık işten çıkarıldıklarını görmek; özellikle gençlerin sonsuz bir boşluk içinde, aşağılandıklarını düşünerek ot gibi yaşadıklarını ve bunun onlara karşı kullanıldığını görmek. ... Erkeklerle kadınların sömürülmelerinin de ötesinde daha kötü bir şey olduğunu görmek: Böylesi bir sömürünün görülmeyişi.**

> **Kalabalıkların, o kalabalık içindeki bizlerin de, dalgalanabileceği ... niye aklımıza gelmez?**
>
> **Viviane Forrester, *The Economic Horror***

Marx'ın kendisinin romantik bir çalışma kavramına tutkun olduğu düşünülebilir. Ama durum hiç de böyle değildir. Marx sadece, insan emeğinin yaratıcı güçlerini bir toplumun gelişmesinin temeli olarak görür. Teknoloji ve bilimdeki ilerlemeler insanın emek gücünü arttırdı, hâlâ yüksek bir yaşam düzeyi sürdürülürken işte daha *az* zaman geçirilmesi gerekiyordu. Ama burada kapitalizmin bir başka çelişkisi ortaya çıkıyordu. Üretkenlikteki artışlar, iş dışı zamanda asla bir bolluğa yol açamaz çünkü gerekli emek-zamandaki düşüş, artık emek-zamandaki artışla yutulur.

Makine, artık insan eliyle kullanılmadığından, daha önceki aletlerden temelde farklıdır. Makine, insanın üretken güçlerinin bir zamanlar ancak efsanelerde hayal edilebilen büyük gelişmesinin günümüzdeki kanıtıdır.

> **Mekanik torna tezgâhı, bildiğimiz ayakla çalıştırılan torna tezgâhının devleşmiş bir kopyasıdır; ... Londra rıhtımlarında ince kaplama tahtalarını kesmekte kullanılan alet, azmanlaşmış bir usturadır; demir kesme makinesinin aleti, terzi makasının kumaş kestiği gibi demir kesen dev bir makastır; buhar gücüyle işleyen şahmerdan, bildiğimiz çekiç başı ile iş görür, ancak bu o kadar ağırdır ki, Thor bile yerinden oynatamaz.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 370**

Bu devasalık, yapabileceği halde insanı emekten özgürleştirmemiş, ama sabit sermaye toplumsal biçimini aldığında, insanı makinenin kölesi haline getirmiştir.

> **Emeğin sürece egemen olup ötesine geçen tek birim olmaması anlamında, üretim süreci, emek süreci olmaktan çıkmıştır. Tersine emek, sadece mekanik sistemin birkaç noktasında bireysel canlı işçiden oluşan bilinçli bir organ gibi görünen, makinenin genel sürecine tabi olarak oraya buraya dağılmış, sistemin bir uzvundan ibaret hale gelmiştir. Sadece canlı işçileri değil canlı (çalışan) makineleri de kapsayan sistemin birliği, onların tekil ve önemsiz faaliyetleriyle karşılaştırıldığında güçlü bir organizma olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu makineleşme aşamasında nesneleşmiş emek, üretim sürecinde canlı emeğin karşısında, sermayenin canlı emeği kendine bağlayabildiği ölçüde baskın güç olarak görünmektedir.**
>
> Marx, ***Grundrisse***

Burada:

- Makineler çalışma saatlerini kısaltırken bu güç uzatıp sürekli kılar.
- Makineler iş yükünü hafifletirken bu güç ağırlaştırır.
- Makineler insan soyunun doğa üzerindeki zaferiyken bu güç insanlığı, denetlenemeyen toplumsal düzenin ya da "İkinci Doğa"nın kölesi haline getirir.
- Makineler herkesin zenginliğini arttırırken bu güç eşitsizliği yaygınlaştırır.

Kapitalizmde dünya gerçekten tepetaklaktır.

Sermaye kâr amacıyla insan emeğinin değerini düşürmekte hiç duraksamaz. Emeğin ürettiği malları da değersizleştirir. İngiliz fırınlarında ekmeğe aşırı şap katıldığına dikkat çeken Marx, bunu işçinin sömürülmesinin arka yüzü olarak görür. Şap ekmeği beyaz gösterir. Kilise buna şöyle dikkat çekmiştir:

> **Beyaz ekmeğe verilen evrensel öncelik ... una şap katılması ve ardından her türlü kandırma ve hileye başvurmak gibi tehlikeli bir uygulamaya yol açmıştır. Çünkü fırıncılar bozulmuş ya da kötü kalite una gittikçe artan miktarlarda şap katarak en iyi, en pahalı ekmek pişirmiş gibi bunu yüksek fiyattan satmakta, böylece tüketiciyi aldatıp sağlığıyla oynamaktadır.**
>
> ***The Church of English Magazine*, 1847**

1860 tarihli Yiyeceklerde Hileyi Önleme Yasası bu tür uygulamaları engellemek için çıkarıldı ama Marx'a göre bu yasa sermayenin ihtiyaçlarına duyarlı olduğundan etkin değildi. Gerçi daha sonraki düzenlemeler kötü uygulamaları durdurdu. Ancak yiyeceklerin kapitalist sanayileşmesi yaygınlaştı, bir meta olarak besinin kullanım değeriyle mübadele değeri arasındaki çatışma daha çok dile gelir oldu, sonunda bu çatışmanın olumsuz etkilerini önlemek isteyen yasa koyucularının iradesinin de önüne geçti.

> **McNuggets adı verilen piliç yiyecekleri 1983'te ABD çapında piyasaya sürüldü. Bir ay geçmeden, bunları satan McDonald's Şirketi, KFC'den sonra ülkenin en büyük ikinci piliç alıcısı oldu. McNuggets lezzetliydi, çiğnemesi kolaydı, öbür McDonald's yiyeceklerine göre daha sağlıklı görünüyordu. Zaten yapımında**

piliç kullanılmıyor muydu? Ama sağlık bakımından pek yararlı değildi. Harvard Tıp Fakültesi'nden bir araştırmacı McNuggets'ın kimyasal analizinde kanatlı hayvandan çok sığır etine benzeyen "yağ asitlerine" rastladı. ... Küçük çocukların sevgilisi haline gelen McNuggets yiyeceği tadını, bugün bile sığır kökenli katkı maddelerinden almaktadır, üstelik kilo başına bir hamburgerdekinin iki katı hayvansal yağ içermektedir.

Eric Schlosser, ***Fast Food Nation***

Bütün kapitalist piyasanın yapısında yer aldığını gördüğümüz, nesnelerin görünüşleriyle gerçek özlerinin birbirinden ayrı olması, burada bir kez daha karşımıza çıkmaktadır. Kitlesel üretimi yapılan besinlerin duyularımıza hitabı ile sağlık konusundaki gerçek faydasının arası gittikçe açılmaktadır. Geçmişte olduğu gibi bugün de hükümetler, insan yaşamına bile mal olsa, sermayeyi denetlemeyi ya reddetmekte ya da çoğunlukla bunda etkili olamamaktadır.

Guardian gazetesinin Birleşik Krallık ile ilgili önemli bir sağlık raporunu ele alan bir haberi şunları söylüyor:

Birleşik Krallık'ın sağlığı korumakla görevli önde gelen biriminin, beslenme alışkanlıklarının geliştirilmesi konusunda bugün hükümete ve besin sanayiine ilettiği çağrıya göre, işlenmiş hazır besinlerde önemli değişiklikler yapılırsa on binlerce yaşam kurtarılabilir.

Ulusal Sağlık ve Tedavide Mükemmeliyet Merkezi (NICE), önemli ve etkili bir raporunda beslenmenin sadece tekil tüketicilerin sorunu olmadığını

söylemektedir. Besin sanayiine ciddi bir saldırı diye yorumlanabilecek raporda aşağıdakiler gibi bir dizi değişiklik önerisi bulunmaktadır:

- **Trans yağların toptan yasaklanması.**
- **Kişisel günlük tuz alımının yarıya indirilmesi.**
- **Bütün besinlerdeki saklı doymuş yağ içeriğini düşürmeleri için üreticileri teşvik edecek düzenlemelerin gerekirse yapılması.**
- **Az yağlı, az tuzlu yiyeceklerin daha sağlıksız besinlere göre ucuza satılmalarının sağlanması.**
- **Çocukları korumak için akşam dokuzdan önce televizyonda tuzlu ve yağlı yiyecek reklamlarının yasaklanması.**
- **Okul yakınlarında hazır yemek ve abur cubur satışlarının yerel yönetimlerice engellenmesi.**
- **Trafik ışıklarındaki renklerin, tuz, yağ, şeker bakımından düşük, orta ve yüksek yiyecekleri belirtecek biçimde kullanılması.**

Ama hükümet, sağlıklı seçim yapmak kişilere düşer imasıyla, bu önerileri uygulamaya pek hevesli görünmedi.

Sarah Boseley, Sağlık Editörü, *The Guardian*, Haziran 2010

Bu önerilere hükümetin "pek hevesli görünmemesi" şaşırtıcı değil. Hükümetin yanıtı, sanayininkini yansıtıyor: "Bu kişisel bir seçim sorunudur."

Burjuva toplumunda, her insanın meta alıcısı olarak meta hakkında ansiklopedik bilgi sahibi olduğu fictio juris'i (varsayımı) egemendir.

Marx, *Kapital*, s. 50

Ama besin sanayiinin, hükümetlerin, her türlü kuruluşun sınırladığı ve engellediği bilgi tam da budur. NICE'nin önerdiği ve Birleşik Krallık hükümetinin reddettiği "trafik ışıkları" sistemi zaten Avrupa Birliği'ndeki oylamayı da kazanamamıştı. Bu renkle işaretleme sistemi tüketiciye, yiyeceklerin besin değerlerini göstermede çok kolaylık sağlayabilirdi. İşte bu yüzden besin sanayii önerilerin aleyhinde lobi yapmak için bir milyar dolar harcadı. Şirket gücü-devlet kudreti ikizine karşı medya açıklamaları ve kamu çıkarı, dev dişlilerin arasına atılmış saman gibidir.

Tüketicilerin sağlığına ilişkin sonuçlar sanayinin umurunda değildir. Bu sonuçlara iktisatta "dışsallıklar" denir. Bunlar, genellikle olduğu gibi, özel mülkiyeti toplumsal sorumluluklarını yerine getirmeye zorlayacak yerde etkin bir düzenleme çerçevesinin yokluğunda özel mülkiyetin görmezden gelmeyi tercih ettiği, üretim ve mübadeleden doğmuş sonuçlardır. Bu, kendi maliyetlerini yükselteceğinden, toplumsal sorumlulukları kabullenmeye direnmek, özel meta üreticilerinin çıkarınadır.

> **Tüketiciler, üretimi ve/veya tüketimi olumsuz dışsal etki yaratan ama piyasa fiyatları bu maliyeti yansıtmadığından ucuz olan malları daha çok tercih ve talep edecek; üretimi ve/veya tüketimi olumlu dışsal etki yaratan ama piyasa fiyatları bu yararı yansıtmadığından pahalı olan malları daha az tercih ve talep edecektir. Kısacası, kelepir diye gördüğümüzden**

yararlanmaya, dolandırıcılık olarak gördüğümüzden kaçınmaya doğru kendimizi uyarlamaktayız.

Michael Albert, *Parecon: Life After Capitalism*

Çoğu zaman bunun anlamı, (düşük fiyat gibi) kısa vadeli çıkarların, (sözgelimi sağlık gibi) uzun vadeli çıkarların önüne geçmesi ya da kişisel düzeyde akılcı olan bir davranışın, çok sayıda kişi aynısını yaparsa akıldışı olmasıdır. Bir yandan kapitalizm topluma dayanır. Gelişmiş kapitalizm sosyoekonomik sistemle karşılıklı olarak bağımlı ve bağlantılıdır. Ama kapitalizm sürekli olarak kendi toplumsal temelini inkâr edip bundan geri adım atar çünkü onun hücre-biçimi özel meta olup toplum onun için sadece büyük bir "dışsallıktır". Kapitalist süreçler en büyük ölçekli dışsallıkları doğurur ama kapitalizmin ektiği umursamama kültürü hepimizi sarıp sarmalamıştır.

Birbirine karşı aldırışsız olan bireylerin her yanla karşılıklı bağımlılıkları, onların toplumsal bağlantısını oluşturur. Birey, toplumla olan bağı kadar toplumsal gücünü de cebinde taşır.

Marx, *Grundrisse*

Yeniden Üretim ve Bunalımlar

Kapitalist üretimi görmüş bulunuyoruz. Artık bu üretim sisteminin gün be gün, ay be ay, yıl be yıl kendini nasıl yeniden ürettiğine bakmamız gerekiyor. Bu da bizi dolaşım sorununa geri götürecektir.

> **Her toplumsal üretim süreci aynı zamanda bir yeniden üretim sürecidir.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 547**

Kapitalizmin kendini başarıyla yeniden üretebilmesi için neler gerekir? Sermayenin yeniden üretimi için en önemli önkoşullardan biri işçinin, yaşamını sürdürebilmesi için, emek gücü piyasasına bağımlılığının yeniden üretilmesi, yani işçilerin sermayeye bağımlı olması gerekir.

> **İtiraf etmek gerekir ki, işçimiz, üretim sürecinden, ona girdiği sırada olduğundan farklı bir şekilde çıkar. Piyasada, diğer meta sahiplerinin karşısına, "emek gücü" metasının sahibi olarak çıkmıştı. Meta sahibinin karşısında meta sahibi. Emek gücünü kapitaliste satarken iki taraf arasında yapılan sözleşme, işçinin kendisi üzerinde serbestçe tasarrufta bulunduğunun deyim yerindeyse yazılı kanıtıydı. Alışveriş işlemi**

tamamlandıktan sonra keşfedilir ki, işçi, "başına buyruk kimse" değildir; emek gücünü satmakta serbest olduğu süre, onu satmak zorunda olduğu süredir.

Marx, *Kapital*, s. 293

Siyasal sağ refah bağımlılığından söz ederken piyasayı tamamen bir özgürlük ve serbestlik alanı gibi görme eğilimindedir. Ancak Marx, piyasaya bağımlılığı yaratıp sürdürebilmek için bir hayli zorlama gerektiğini bilir. Bu piyasa bağımlılığının ilk başta yaratılması konusunda Marx, İngiltere ve İskoçya'daki sürecin tarihsel özetini verir:

Üreticileri ücretli işçilere dönüştüren tarihsel hareket, bir yandan, bunların serflikten ve lonca zincirlerinden kurtarılmaları olarak görünür ve bizim burjuva tarihçilerimiz için meselenin sadece bu yüzü mevcuttur.

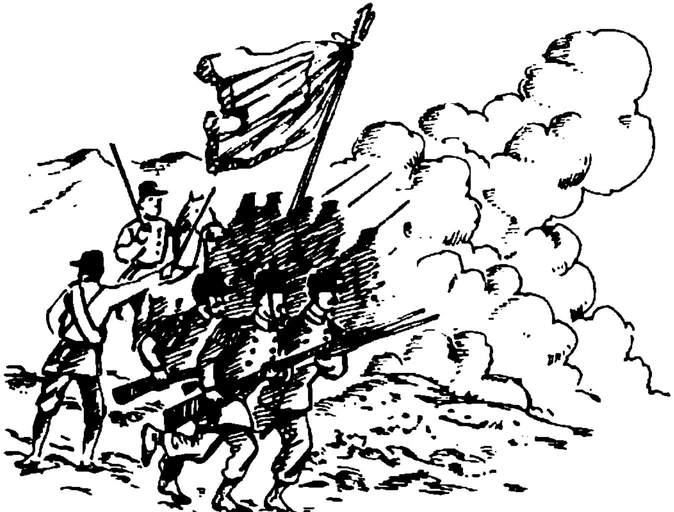

Ama öte yandan, bu yeni kurtarılmış insanlar, ancak, bütün üretim araçlarından ve eski feodal düzenin kendilerine sağladığı bütün yaşama güvencelerinden yoksun bırakıldıktan sonra, kendi kendilerinin satıcıları durumuna gelir. Ve onların mülksüzleştirilmesinin öyküsü, insanlık tarihine kandan ve ateşten harflerle yazılmıştır.

Marx, *Kapital*, s. 688

Üç yüz yıldan uzun bir süredir, kırsal kesim işçileri topraktan uzaklaştırılıp şehirlere mülksüz proleterler olarak sürülmektedir. Bu da serseriliğe ve küçük suçlara yönlendirilmiş geniş bir halk kesimi yaratmıştır. Buna karşılık olarak on beşinci yüzyıl sonundan bu yana mülksüzlere gaddarca bir devlet savaşı açılmıştır.

Böylece, mülklerinden zorla sürülüp çıkarılan ve serseriliğe mahkûm edilen kır nüfusu korkunç bir terör aracı olarak yararlanılan yasalar altında kırbaçla dövülmek, kızgın demirle dağlanmak ve her türlü işkence altında inletilmek suretiyle ücretli çalışma sisteminin zorunlu kıldığı disipline alıştırıldı.

Marx, *Kapital*, s. 707

Sömürge topraklarının istilâ edilmesiyle işçiler, İngiltere'deki ücret sisteminden kurtulmak için her fırsatta kullandıkları bir olanak yakaladılar. Marx, Batı Avustralya'da Swan River'a yerleşen Bay Peel örneğinden söz eder. Bay Peel giderken 50.000 sterlin ile 3000 işçiyle ailesini yanında götürmüştür. Ama işçiler çevrelerindeki bomboş sahipsiz araziyi hemen fark edince, Bay Peel'i daha da zenginleştirmek için çalışmayı gereksiz bulmuştur.

> **Zavallı Bay Peel, her şeyi öngörmüş, ama İngiltere'deki üretim ilişkilerini Swan River boylarına taşımayı akıl edememişti!... Şu faciaya bakın! Yiğit kapitalist, kalkmış, Avrupa'dan kendi paracıkları ile kendisine kanlı bıçaklı rakip olacak insanlar getirmiş! Bu, dünyanın sonu demek değil de nedir?**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 733, 736**

Bu tarihe öylesine düşülmüş bir dipnot değildir. Kapitalizmin kökeni, kırsal işçilerin üretim araçlarını ellerinden alıp muazzam sayıda insanı piyasaya bağlamakta yatıyorsa, kapitalizmin yeniden üretimi, bu piyasaya bağımlılığı daha büyük ölçekte durmadan yeniden üretmeyi gerektirir.

> **Sermaye ilişkisi, işçilerle, emeğin gerçekleşme koşullarını oluşturan mülkiyetin, birbirlerinden ayrılmış olmasını gerektirir. Kapitalist üretim, kendi ayakları üzerinde durabilecek hale gelir gelmez, bu ayrılmayı korumakla kalmaz, bunu giderek büyüyen bir ölçekte yeniden üretir.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 687**

Kapitalizm, boyutu gittikçe büyüyen piyasa bağımlılığını hangi anlamda yaratır? Eski ve uzak geçmişte bu bir kere başarıldı mı öyle kalır elbette, değil mi? Hiç de öyle değil. Aslında kapitalizm, insanların, kendileri ile kapitalist piyasaya tam ve kesin bağımlılık arasına tamponlar koymaya çalışma eğilimiyle sürekli olarak boğuşmak zorundadır. Sermayenin ilk yapması gereken, halkın çoğunluğunun para biriktirip emek güçlerini satmaya mahkûm olmaktan kurtulabilecek kadar iyi ücret almamasını sağ-

lamak olmalıdır. Bu durum 1700'lerin başında, filozof Bernard de Mandeville tarafından fark edilmiştir. Marx ondan şu alıntıyı yapar (*Kapital*, s. 594-595):

> **İşçilerin açlıktan ölmemelerine dikkat edilmeli ama ellerine tasarruf edilmeye değer bir şey de geçmemelidir. ... Hayatlarını günlük çalışmalarıyla kazanan kimseler ... ihtiyaçlarından başka bir dürtüye sahip değildir; bunun için, onların bu ihtiyaçlarını hafifletmek akıllılık, tamamıyla tatmin edip yok etmek ise delilik olur. Çalışan bir kimseyi gayrete getirebilmenin biricik yolu, ona orta karar bir ücret vermektir. Çok düşük bir ücret onu, kendi mizacına göre, bezginleştirir ya da umutsuzluğa düşürür, çok fazla bir ücret ise küstah ve tembel yapar.**
>
> **Bernard de Mandeville, *The Fable of the Bees***

Sermaye Mandeville'in öğretilerini iyi kavramıştır. Bugün çoğu ücretli işçi bir iki kez ücret alamasa ciddi ölçüde mali darlığa düşecek durumdadır. İşçilerin her zaman emek güçlerini satmak zorunda kalmaları, onları görünmeyen ama sağlam zincirlerle sermayeye bağlar.

> **Aslına bakılırsa, işçi kendisini kapitaliste satmadan önce de sermayeye aittir. İşçinin kendi kendini satışının dönemsel olarak yenilenmesi, işçinin kendilerine ücret yoluyla bağlandığı efendilerinin değişmesi ve**

> emeğin piyasa fiyatındaki oynamalar, işçinin ekonomik bağımlılığına hem yol açar hem de bunu görünmez hale sokar. Şu halde, kapitalist üretim süreci, bir bütün olarak ele alındığında ya da bir yeniden üretim süreci olarak, sadece meta, sadece artık değer üretmekle kalmaz, sermaye ilişkisinin bizzat kendisini, bir tarafta kapitalisti, diğer tarafta ücretli işçiyi üretir ve yeniden üretir.
>
> Marx, *Kapital*, s. 558-559

Bu konuda makroiktisat ve politika üretme düzeyinde emek ile sermaye arasında sürekli bir çatışma yaşanır. Emek çeşitli yollarla bu "kapitalist ilişki"yi zayıflatmaya, sermaye ise pekiştirmeye uğraşır. Sözgelimi devlet işsizlere bazı haklar tanıdığında bu kapitalist ilişki zayıflar. Devlet işçileri temsil eden sendikaların gücünü ve etkinliğini zayıflatırsa o zaman da bu kapitalist ilişki güçlenir.

Uluslararası düzeyde, Uluslararası Para Fonu (eline düşenlerce Uluslararası Ana Belleyiciler diye bilinir[4]) ve Dünya Bankası gibi kurumlar ünlü Yapısal Uyum Programlarını dayatırlar.

Bu programlar, sıradan insanların aldıkları temel besin-

4 IMF: "International Monetary Fund" açılımı argoda "International Mother F**kers" olarak geçer. –*çev.*

lerin piyasalarını ve fiyatlarını koruyan yasaları ortadan kaldırmak, ulusal kaynakları ve şirketleri yabancı sermayeye satmak, kamu harcamalarını kısmak, hatta bir ülkenin üretebileceği (yani yerli halktan çok batı piyasalarını besleyen) tarım ürünlerini belirlemek gibi işlevler görür. Bütün bu politikalar sıradan halk ile piyasa bağımlılığı arasına konan tamponları kaldırıp "kapitalist ilişkiyi" güçlendirmeyi hedeflemektedir.

Piyasa kendi dinamiğine bağımlılığı da dolaysız biçimde arttırır. Sözgelimi şirketler ve vurguncular büyük miktarlarda yiyecek satın alıp saklar, böylece daha pahalı satabilmek için fiyatları yükseltmeye çabalar.

Bankalar ve olası zarara karşı önlem fonları, temel yiyecek maddelerinin gelecekteki fiyatları üzerine kumar oynamak amacıyla bu maddeleri stoklar, gelişmekte olan ülkelerin tarım üreticilerini zarara uğratıp yoksul tüketiciler arasında açlığa yol açar.

> **Etiyopya dışarıdan buğday alımına büyük ölçüde bağlı olduğundan temel besin fiyatlarındaki artış kitlesel bir etki yaratmıştır. Etiyopya'nın 2006'da 84 milyon dolar olan toplam buğday alım faturası, 2008'de 465 milyon dolara fırlamıştır. ... Nuria Muhammed, Etiyopya'nın güneyindeki Oromiya yöresinde sebze yetiştirmektedir. Yerel kuraklık Nuria'yı buğday ve mısır alımı için yerel piyasaya bağımlı kılmış ama buğday ve mısırın fiyatı iki katına çıkmıştır. ... Nuria yaşamını sürdüremek için yiyecek alabilmek amacıyla beş ineğini satmak zorunda kalmıştır. "İnekleri 200-300 Br (Birr) karşılığında sattım. Yem sıkıntısı nede-**

niyle bir deri bir kemik kalmışlardı ama onlar ailemin tek değerli varlıklarıydı. Evvelce tanesi 1000 Br (105 ABD $) ediyordu."

World Development Movement,
Betting on Hunger, 2010

İşçinin piyasaya bağımlılığını yeniden üretmek için sermayenin yeniden üretimi gerekliyse, eskisinden daha fazla sermayenin yeniden üretilmesi de gereklidir. Kapitalistin tek bir amacı, tek bir Tanrısı vardır.

Biriktiriniz, biriktiriniz! İşte, Musa da bu, peygamberler de bu! ... Birikim için birikim, üretim için üretim: Klasik ekonominin burjuva döneminin tarihsel görevini ifade eden formülü işte buydu.

Marx, *Kapital*, s. 575

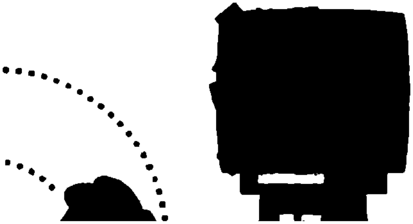

Bazen Hollywood filmlerinde gördüğünüz türden bir mucize gerçekleşseydi ve bir kapitalist, o ana dek işçilerine gerçekten çok kötü davrandığına, ama artık nazik ve cömert olmaya karar verseydi, rekabet mekanizması onu hemen piyasanın dışına atardı.

> **Serbest rekabetin serbest kıldığı şey bireyler değil, sermayedir. ... Rekabet bir sürü kapitalistin, sermayenin içsel belirleyicilerini birbirlerine ve kendilerine dayatma yolundan başka bir şey değildir.**
>
> **Marx, *Grundirisse***

Rekabetin en önemli rollerinden biri, her kapitalisti kendi emek maliyetini düşürmeye zorlamaktır. Emeğin her zaman bir maliyeti vardır ama:

> **bunların sıfır maliyetleri, matematik anlamıyla, kendisine her zaman biraz daha yaklaşılabilen ama yine de hiçbir zaman ulaşılamayan bir limittir. Sermaye, emeğin maliyetini bu sıfır noktasına indirme eğilimini bir an bile terk etmez.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 580**

Bunun tek nedeni, kapitalistlerin kişisel zenginlikleri için daha fazlasını kapma hırsı değildir. Aynı zamanda biriktirmek için biriktirmek, dolaşım çevrimi için olabildiğince çok artığa el koymayı da gerektirir, böylece artık üretim sürecine yeniden sokulur.

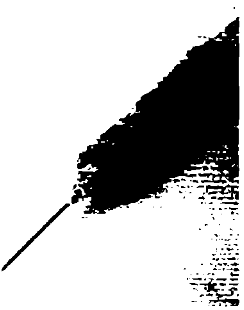

Sermaye dolaşımının ya da P – M – P+ hareketinin, servetin dolaşım dışına çıkıp kişisel tüketim çevrimine düşmesine karşı olduğunu hatırlayın. Sonuçta sermaye için bu bir kayıptır. Tersten bakarsak, sermaye tüketim için üretim yapmaz!

Biriktirme yapılabilmesi için değerin, üretim ve dolaşım çevrimlerinde sermayenin farklı maddi cisimleşmeleri arasında akması gerekir. Daha önce gördüğümüz gibi değer, değişmez (sabit ve dolaşır) sermaye içinde cisimleşir, bu cisimleşmelerin değerleri de, üretim araçlarına ve malzemelere daha sonraki dönüşümlerinde değer katan değişir sermaye (emek gücü) ile temasa geçtiğinde başka bir ürüne aktarılır. Bu son ürün ya da meta-sermaye piyasada dolaşır. Bu satıldığında, meta-sermayede tutulan artık değer serbest kalıp sermayeye geri döner.

> **Bir miktar paranın üretim araçlarına ve emek gücüne dönüşmesi, sermaye olarak iş görecek bir miktar değerin yapacağı ilk harekettir. Bu dönüşüm piyasada, yani dolaşım alanında olur. Hareketin ikinci aşaması, yani üretim süreci, üretim araçları, değerleri kendilerini meydana getiren unsurların değerini aşan, yani başlangıçta yatırılmış bulunan sermaye ile birlikte bir artık değeri içeren metalara dönüşür dönüşmez tamamlanmış olur. Bu metaların da yeniden dolaşım alanına sokulmaları gerekir. Bu, bu metaların satılmaları, değerlerinin para olarak gerçeklik kazanması, bu paranın yeniden sermayeye dönüşmesi, bu hareketin durmadan yenilenmesi demektir.**
>
> Marx, ***Kapital***, s. 545

Bütün olarak kapitalizm ancak, daha fazla sermaye üretme sürecine, yeterli miktarda sermayenin yeniden yatırılmasıyla mutlu olur.

Edward N. Wolff

Bu yeniden yatırımın bir bölümü yeni tur üretim süreci için gerekli emek gücünün satın alınması için "emek fonu" olarak bir kenara ayrılır. Bildiğimiz gibi, her kapitalistin ideali emek maliyetini sıfıra doğru indirmektir. Öte yandan artık değerin bir bölümü, kapitalistlerin tüketim fonuna dönüşecektir. Buradaki şaşırtıcı olmayan ideal, bu fonun birikim çevrimine zarar vermeden olabildiğince büyük olmasıdır. İktisatçı Edward N. Wolf'un ortaya çıkardığı gibi, işçilerle kapitalistler arasındaki en utanç verici eşitsizlik Amerika Birleşik Devletleri'ndedir:

MALİ SERVET

Yıl	En üst % 1	Sonra gelen % 19	En alt % 80
1983	% 42,9	% 48,4	% 8,7
1989	% 46,9	% 46,5	% 6,6
1992	% 45,6	% 46,7	% 7,7
1995	% 47,2	% 45,9	% 7,0
1998	% 47,3	% 43,6	% 9,1
2001	% 39,7	% 51,5	% 8,7
2004	% 39,7	% 50,3	% 7,5
2007	% 42,7	% 50,3	% 7,0

2007'de nüfusun %1'i mevcut mali servetin (oturulan ev dışındaki taşınmazlar, nakit para, değerli kâğıtlar, hisse senetleri, vb.) % 43'ünü ele geçirmişti. Sonra gelen % 19, ABD'de mevcut mali servetin yarısını elinde bulunduruyordu. Demek ki nüfusun % 20'si Amerikan toplumunun kolayca paraya çevrilebilir varlıklarının % 93'ünü emri altında tutuyordu. Bu da nüfusun büyük çoğunluğunun, % 80'inin mevcut mali servetin sadece % 7'siyle idare etmek olması anlamına geliyordu. Öyleyse para, servetin hiç de adil olmayan biçimde dolaşımı için mükemmel bir araçtı.

> **Kapitalistler sınıfı, işçi sınıfına sürekli olarak, işçi sınıfı tarafından üretilen ve kapitalistler sınıfı tarafından el konulan ürünün bir kısmı üzerinde tasarruf olanağı sağlayan, para biçimindeki senetler verir. İşçiler bu senetleri aynı biçimde sürekli olarak kapitalistler sınıfına geri verir ve bu sınıftan kendi ürettikleri üründen kendi paylarına düşen kısmı alır. Ürünün meta biçimi ve metanın para biçimi, bu işlemi perdeler.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 549**

Nüfusun çoğunluğunun, kendi ürettiği toplumsal servete, yarattığı toplumsal servet karşılığında kendisine verilen "para biçimindeki senetlerin" doğal sınırlılığı yüzünden, pek eşitsiz bir erişime sahip olduğu çok açıktır. Bu alışverişin sömürücü niteliği, emek gücünün değerinden satılması, üretilen artığa gizlice el konması, emek gücünün piyasada satılmasının görünürdeki serbestliği, toplumsal servete para biçimindeki senet sahipliği aracılığıyla bireysel erişim ile perdelenip saklanır.

Zengin daha da zenginleşirken lüks malların piyasası genişler. Lüks Malları Pazarlama Konseyi'nin iki kurucusu için bunun ne kadar heyecan verici olduğuna bir kulak verelim:

> NUCIFURA: Lüks mallar piyasasından söz edelim. Hacmi ne kadar? Ürün türleri hangileri? Yeni ufuklar açan değişiklikler hangileri? Neler olup bitiyor?
> FURMAN: Son onyılda belki de bütün iş kesimleri içinde en sağlam pazar oydu. Sıradan perakende kitle piyasasına bakacak olursanız zaman içindeki gayrisafi büyüme hızı yıllık % 4 - % 6 aralığındaydı. Lüks mal kategorisi son onyılda % 20 - % 32 aralığında büyüdü. Sadece ABD'de lüks mal piyasası 40 milyar dolardır. Yetkililer bunun yılda % 15 hızla büyüyeceğini, 2010'da bir trilyon dolara ulaşacağını tahmin ediyor.

Bununla beraber "sıradan perakende kitle piyasası", lüks mallar piyasasının göbekten bağlı olduğu kârlar üretilebilsin diye halk çoğunluğunun kendilerini yeniden üretmek için gittiği yerdir. Ama ortada bir sorun var.

Kapitalistlerin bütün derdi, işçinin bireysel tüketimini olmazsa olmaz bir düzeye indirmektir.

Her tekil kapitalistin bakış açısından bu elbette tam anlamıyla mantıklıdır. Ama her kapitalist böyle davranmaya zorlanırsa, aynı zamanda bir yerlerde bazı kapitalistlerin böyle davranma dürtüleri olmadığı fantezisine de inanması gerekir. Çünkü eğer her işçinin ücreti kuşa çevrilirse, kitlesel piyasa için üretilen malları kim alacaktır?

> **Her kapitalist ... [işçiyle] üretici-tüketici ilişkisi içinde değildir, dolayısıyla onun tüketimini, yani ücretini mübadele edebilme yetisini olabildiğince kısmak ister. Kuşkusuz kapitalist, *öbür* kapitalistlerin işçilerinin, *kendisinin* metalarının en büyük müşterisi olmasını arzu eder. Ama *her* kapitalistin kendi işçileriyle ilişkisi, *sermaye-emek ilişkisi* biçimindeki temel ilişkidir.**

İşçi ücretlerini ve (sağlık, emniyet gibi) giderleri kuşa çevirmek, tam da her kapitalistin yaptığı bir şeydir. Her tekil kapitalistin bakış açısından bu mantıklı ise de, bütün olarak kapitalizm için büyük bir sorundur. Burada kapitalizmin bir başka merkezi çelişkisini görüyoruz. Kişisel düzeyde mantıklı olan şey, herkes aynısını yaparsa toplamda çok akla aykırı bir sonuç verir.

Şimdi Marx'ın bunalımlara ilişkin iki kuramını açıklayabilecek duruma eriştik. Ele alacağımız ilk kuram AŞIRI ÜRETİM kuramı olup kapitalizmdeki yükseliş, düşüş ve ikisi arasındaki bütün aşamalardan geçen sanayi çevrimiyle ilişkilidir. Marx'ın çevrimsel bunalımlar kuramının üç öğesi vardır:

1) Kapitalizm genişleyemezse bunalıma düşer.
2) Genişleme zorunluluğu, yarattığı toplumsal eşitsizliklerle çatışır.
3) Sosyoekonomik sistemin çeşitli parçalarının hepsinin, piyasa rekabeti nedeniyle

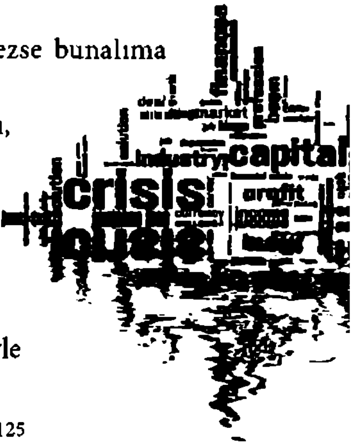

birbirine kayıtsız kalması, değer akışında kesilmeler yaratır.

Aşırı üretim, sermayenin egemenliğiyle sınırlanmış kitle tüketiminin ememeyeceği bazı tüketim metalarına gereğinden çok sermayenin bağlandığını gösterir. Eğer meta-sermaye satılamazsa değer akışı durur.

> **Sermaye, bitmiş ürün biçiminde donup kaldığı müddetçe sermaye olarak hareket edemez, o artık olumsuzlaşmış sermayedir.**
>
> **Marx, *Grundrisse***

Değer, maddi şeylerin şeytansı maliki olmak yerine maddi bir kafeste umarsız bir tutsak olur, kaçıp da üretim çevrimine yeniden dönemez.

> **Üretici güçlerini, onları sınırlayabilecek tek şey toplumun mutlak kapasitesiymiş gibi geliştirecek kapitalist üretim dürtüsü karşısında, gerçek bunalımların nihai nedeni her zaman kitlelerin yoksulluğu ve sınırlanmış tüketimidir.**
>
> **Marx, *Das Kapital*, cilt III**

Marx'ın bunu ortaya koyuş biçimi çok önemlidir. Bu biçim, Marx'ın kapitalizmin bunalımlarını neden "aşırı üretim" olarak gördüğünü açıklar.

Marx der ki yükselişin doruğunda tam gaz ilerleyen kapitalizmin üretken kapasitesi ile kitlelerin tüketimini, gördüğümüz gibi, zorunlu olarak sınırlayan kapitalizmin toplumsal ilişkileri arasında bir çelişki vardır. Kapitalist toplumun üretme konusundaki mutlak kapasitesi, aslında üretimin tek sınırlayıcısı değildir. Gerçekten de bu ka-

pasite, kapitalizmin eşitsiz toplumsal ilişkileri ile çelişki içindedir. Ama aynı zamanda tüketimin sınırlarıyla da çelişkidedir çünkü kapitalizm için sınırlama, kabul edilemez bir ilkedir.

> **Bana göre bütün "aşırı üretim" durumunda en can alıcı etmen tesis kapasitesinin kullanılabileceğinden fazla olmasıdır. Bu da daha çok değirmen, daha çok maden, daha çok makine, evet, daha çok tarla demektir. Bu teçhizat hemen her zaman sadece satın alma gücünün üstünde değildir ama satın alma gücü sınırsız olsa bile, dilerseniz sık sık diyelim, tüketim ihtiyaçlarının da üstündedir. Amerikan ayakkabı fabrikaları yılda 900.000.000 çift ayakkabı üretecek biçimde teçhiz edilmiştir. Günümüzde yılda 300.000.000 çift, kişi başına iki buçuk çift ayakkabı satın alıyoruz. ... Bana sorarsanız iki çift hem kullanım hem stil ihtiyacımı karşılıyor. Ama (Büyük Amerikan Yaya Yarışı'na[5] katılımı arttırma yoluyla) ayakkabı tüketimimizi iki katına çıkarsak bile ayakkabı fabrikalarındaki teçhizatın üçte biri halâ atıl kalacaktır. Hem burada hem Ütopya'da (Yokülke'de) ihtiyacımızın çok üstünde ayakkabı fabrikası bulunmaktadır.**

Stuart Chase

Stuart Chase, *Harper Magazine*, 1930

5 *Great American Foot Race*, ABD'yi bir kıyıdan öbürüne yaya geçme yarışı. -*çev.*

Ekonominin bazı kesimlerinde, etkin tüketimin ve hatta tüketim sınırsız kabul edilse bile makul ihtiyaçların ötesine geçen aşırı üretim kapasitelerinin bulunmasının nedeni nedir? Bunu açıklayabilmek için, birikim zorunluluğu ile, piyasa kapitalizminin çıktıları ihtiyaçlara göre düzenlemeye yönelik eşgüdüm mekanizmalarından yoksunluğunu bir araya getirmemiz gerekir. Özel sermaye kâr edebileceği üretim alanına üşüşürken tek tek bunun birimleri toplumsal ihtiyaçlar konusunda ne başka kapitalistlerin ne de işçilerin görüşünü sorar.

Birikim zorunluluğu, işçinin üretim araçlarından koparılması, bunun sonucunda ortaya çıkan toplumsal eşitsizlikler, piyasanın genel başıbozukluğu bir araya gelince, arz ve talebin uyumlu ilişkileriyle erişilebilecek piyasa dengesi umudu havaya uçar.

Bu çelişkiler tek bir genel ya da ana çelişkide toplanabilir: Bir yanda (dev üretim kapasitesiyle) üretim güçleri, öte yanda bu üretim güçlerini düzenleyen (kârın, kullanım değerini ve ihtiyacı koz gibi kullandığı) toplumsal üretim ilişkileri vardır.

> **Burjuva üretim ve mübadele ilişkileri, burjuva mülkiyet ilişkileri, o dev üretim ve mübadele araçlarını peyda etmiş olan modern burjuva toplumu, büyüler yaparak çağırdığı cehennem kuvvetlerine artık söz geçiremeyen büyücünün durumuna düşmüş bulunuyor. On yıllardır sanayinin ve ticaretin tarihi, modern üretici güçlerin modern üretim ilişkilerine karşı, burjuvazinin ve onun hâkimiyetinin yaşam koşulları olan mülkiyet ilişkilerine karşı isyanının**

tarihinden başka bir şey değildir. Dönem dönem tekrarlanarak her seferinde bütün burjuva toplumunun varoluşunu daha da korkutucu bir biçimde tehdit eden ticari bunalımları belirtmek yeter. Ticari bunalımlar sırasında yalnızca eldeki ürünlerin büyük bir bölümü değil, daha önce yaratılmış üretici güçlerin büyük bir bölümü de yok olur. Bu bunalımlar sırasında daha önceki bütün dönemlerde olsa olsa bir saçmalık olarak görülebilecek toplumsal bir salgın -aşırı üretim salgını- baş gösterir.

Marx, *Komünist Manifesto*, s. 47-48

Aşırı üretim zorunlu olarak eksik üretimin de var olduğu anlamına gelir. Bir kesimde çok fazla mal varsa bu bir başkasında eksik mal olduğu anlamına gelir. Kullanılan toplam emek gücü, başıbozuk ve toplumsal bakımdan eşitsiz biriktirme dürtüsü nedeniyle, toplumun çeşitli ve değişen ihtiyaçlarıyla eşzamanlı değildir.

Kapitalizmde mübadele değerinin kullanım değerinden daha önemli olduğunu görmüştük. Mübadele değerinin, metaların belirli ihtiyaçları karşılamalarını sağlayan nitel farklılıklarını zerre kadar hesaba katmadığını da gördük. Dönüşüm değerinin dikkate aldığı tek şey, değerin özü olan tektür ve özdeş şeydeki, toplumsal bakımdan gerekli emek-zamandaki nicel farklardır. Hangi karmaşık nedenlerle olursa olsun eğer toplumsal olarak gerekli emek-zaman, insan ihtiyaçları demetini karşılamak üzere belli bir üretim alanına yatırım yapmak üzere sermayeyi çekmeye yetecek derecede cazip değilse, o zaman o alanda eksik üretim yapılacaktır. Bu durumda,

sermaye ve üretken kapasite, kullanım değeri ve ihtiyaç üzerindeki etkisinden bağımsız şekilde, nicel olarak daha fazla değer fırsatı tanıyan başka bir alana kayar.

> **Ancak bir yanda toplumsal bir nesneye harcanmış toplumsal emeğin toplam miktarı, yani toplumun toplam emek gücünün bu nesneyi üretmek için harcanan parçası, dolayısıyla bu nesnenin üretiminin toplam üretim içindeki payı ile, öbür yanda bu nesne tarafından karşılanan ihtiyacın, toplumun gidermek istediği toplam ihtiyacı içindeki payı arasında zorunlu bir ilişki olması gerekmez, basit rastlantısal bir ilişki yeterlidir.**
>
> Marx, ***Kapital***, cilt III

Ama Marx, kapitalizmin bunalımlarına eksik üretim bunalımı değil aşırı üretim bunalımı der, çünkü kapitalizm, herkesin tüm insani ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlayacak üretim kapasitesinden yoksun değildir. Sadece, herkesin tüm insani ihtiyaçlarının karşılanması, onun öncelikleri arasında bulunmaz.

Siyasal sağ bazen çeşitli sorunların aslında üretken kapasite sorunu olduğunu ileri sürer. Sözgelimi genetiği değiştirilmiş besinlerin dünyadaki açlığa yanıt olduğu sıkça ileri sürülür. Bu yalandır. Dünyada her gün, evet, her gün, 25.000 kişi açlıktan ölmektedir. Ölmelerinin nedeni dünyada insanları beslemeye yeterli yiyecek olmaması değildir. Üretken kapasite ortadadır ve eğer gelişmekte olan ülkelerde tarımla uğraşanlara kaynak ayrılsa kendine yeterlilik de sağlanır. Bir üretim tarzı küresel kaynakları kapitalizmin yaptığı gibi egemenliği altına

alıyorsa bu boyutta günlük can kıyımının faturası elbette ona kesilir.

Kapitalist bunalımlar üzerinde eksik üretim terimleriyle de düşünülebilir, sol kanattan bazı analistlere bu yol çekici gelmiştir. Aslında kitlelerin tüketimini sınırlamanın, kapitalist bunalımların merkezinde olduğunu söyleyen de Marx'tır. Ama Marx, kapitalizmin bunalım eğilimine, eksik üretim sorunudur demenin sonuçları konusunda temkinliydi.

Maynard Keynes

Henry Ford

Bunalımların *efektif* talep ya da efektif tüketim eksikliğinden ileri geldiğini söylemek, su katılmadık bir totolojidir. Kapitalist sistem, ... ödeme yapabilenlerinkinden başka tüketim tarzı bilmez. ... Ama işçi sınıfının, kendi ürününün çok sınırlı bir bölümünü elde ettiği ve bu üründen aldığı pay artar artmaz, bunun sonucu olarak ücretleri yükselir yükselmez, bu kötü durumun düzeleceğini söyleme yoluyla, bu totolojiye daha derin bir temele sahip olduğu görüntüsünü kazandırma çabası gösterilirse, tek vurgulanması gereken şey, bunalımların, her seferinde, tam da ücretlerin genel olarak yükseldiği ve işçi sınıfının yıllık ürünün tüketime yönelik bölümünden gerçekten de daha büyük bir pay aldığı bir dönem tarafından hazırlandığı olacaktır.

Marx, *Kapital*, cilt II, s. 392-393

Tarihsel kayıtlar Marx'ın sözlerini doğrulamaktadır. Sözgelimi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelişmiş kapitalist ülkeler sermaye ile emek arasında bir tür ateşkes imzaladılar. İyi ücretler karşılığında yüksek üretkenlik oranlarına ulaşıldı (araba yapımında kitlesel üretim teknikleri uygulayan Henri Ford'dan dolayı bu sisteme bazen Fordizm de denir). Buna bir de kamu malları sağlamak ve piyasaları düzene sokmak gibi değişen derecelerde devlet katılımı da eklendi (kapitalist sistemi istikrara kavuşturmak için devlet müdahalesi gerektiğini söyleyen iktisatçı John Maynard Keynes'ten dolayı buna bazen Keynesgil iktisat yönetimi de denir).

Ancak savaşın ardından uzun yıllar süren genişleme 1960'ların sonlarına gelindiğinde durmaya yüz tutunca kapitalizm bunalıma girdi. O iyi günlerde toplumsal üründen işçilerin aldıkları pay artık ödenemez hale gelmişti.

> **Emek fonu işçiye sürekli olarak emeğinin karşılığı olan bir para biçiminde dönüyorsa, bu, onun kendi ürününün sermaye biçiminde sürekli olarak kendisinden uzaklaşması yüzünden böyle olmaktadır.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 549**

1980'lerle 1990'larda sermayenin gücü artıp da işçilerin sermayeyle kavga etme gücü zayıfladıkça çok sayıda ürün sermaye olarak işçiden uzaklaşmaya, çok sayıda insanın tüketimleri sınırlanmaya başlandı. Sermaye ile emek arasındaki bu yeni düzenlemeye, sermayenin toplumsal sorumluluklardan sıyrıldığı on dokuzuncu yüz-

yıl serbestliğin bu yeni türüne neoliberalizm dendi. Ama kuşkusuz bu bizi yine başa döndürüp satışla gerçekleştirilmesi gereken değerlerin birikip oluşturduğu toplumsal ürün ile etkin tüketim arasındaki uçurumun nasıl kapatılacağı sorununa götürdü.

Bu soruna çözüm, toplam emek fonu ile biriken ürünler kitlesi arasındaki uçurumu BORÇ ile kapatarak getirildi. Kapitalist gösteriyi yolundan alıkoymama konusunda bu, özellikle küresel kapitalist sistemin hızlandırıcı gücü olan Kuzey Amerika'da çok önemli bir araç oldu.

Aşağıdaki göz yaşartıcı çizelgeye bakınca, yoksullaşmış tüketicilerin toplam zenginlikten, tekil patronları tarafından yoksun bırakıldıkları ama sistemin bir bütün olarak gerek duyduğu payı almada borçlandırmanın oynadığı rolü görürsünüz:

HARCANABİLİR GELİRİN YÜZDESİ OLARAK TÜKETİCİLERİN ÖDENMEMİŞ BORÇLARI
(milyar dolar)

Yıl	Tüketici borçları	Tüketicilerin harcanabilir geliri	Harcanabilir gelirin yüzdesi olarak borç
1975	736,3	1187,4	% 62,0
1985	2272,5	3109,3	% 73,0
1995	4851,1	5408,2	% 89,8
2005	11496,6	9309,5	% 127,2

Kaynak: Board of Governors of the Federal System, Flow of Funds Accounts of the United States, Dördüncü Çeyrek, 2005.

İlginç olanı, ABD'nin merkez bankası olan Federal Reserve (Fed)'in bu tür verilere bakmaması ve ekonominin hızla bir felâkete sürüklendiğini hemen açıklamamasıdır. Bunun yerine Fed, siyasetçiler ve piyasa, kitlesel bir "her sey mükemmel, bu sonsuza dek sürecek" toplumsal fantezisinden başka bir şey olmayan bu gidişi benimseyip sürdürmüştür. 2005'teki gerçek ise borcun harcanabilir geliri aşmış olmasıydı.

Ne yazık ki kapitalizmin çelişkilerine çözüm olarak ileri sürülen borçlandırmanın sürdürülemez doğası 2008'de gözler önüne serildi. Adına alt gelirliler ipotek piyasası (yani düşük gelirlilerin evlerini ipotek edip borç alması) denen piyasaya duyulan güvenden eser kalmadı. Borçlar karmaşık yollarla bölünüp paketlenerek piyasaya sürüldüğü için, kimlerin tehlikede olduğu, kimlerin "zehirli borç" taşıdıkları konusunda bankaların hiçbir fikri yoktu. Bankalar arasındaki, dolayısıyla bankalarla şirketler arasındaki borçlanma yolları kuruyup feci sonuçlara yol açtı. Marx bunları on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yazmıştı ama bugün sağ olsaydı, yazdıklarını 2008'de çıkan kapitalist bunalıma uygularken pek az değişiklik yapardı.

> **Üretim sürecinin bütün iç bağlantılarının krediye dayandığı bir üretim sisteminde, ödeme araçlarının çılgın bir tırmanışında eğer kredi birden ortadan kalkar da yalnız nakit kabul edilirse bir bunalımın**

çıkması kaçınılmazdır. Dolayısıyla ilk bakışta bütün bunalım basit bir kredi ve para bunalımıymış gibi görünür. Aslında bütün olup biten mübadele senetlerinin paraya dönüşütürülebilmesidir. Bu senetlerin büyük bir bölümü fiilen yapılmış alışverişleri yansıtır, bütün bunalımın en temelinde bunların gereğinin çok üstünde çoğalması yatar. Ama buna ek olarak, söz konusu senetlerin çok büyük bir bölümü, açığa çıkan ve patlayan tümüyle hileli işlemleri; borçlanılmış sermayeyle gerçekleştirilen başarısız spekülasyonları, ve son olarak, değer yitiren ya da satılabilir olmayan metasermayeleri ya da hiçbir zaman elde edilemeyecek olan hasılatları temsil eder.

Marx, ***Kapital***, cilt III

Gerekli mallar için yetersiz talep (eksik tüketim) ve (uygun fiyatlı evler gibi) ihtiyaç duyulan malların eksik üretimi, başka alanlardaki aşırı üretimin zorunlu yan etkileridir. Aşırı üretim sözgelimi otomobil sanayiinde, besin sanayiinin büyük bölümünde yaygın bir hastalıktır. Ayrıca ABD'nin askeri sanayiinin bunalım sırasında 700 milyar dolar düzeyinde olan yıllık bütçesine de bir bakın. İşte aşırı üretimi, eksik üretimi, eksik tüketimi yaratan bu dengesizlikler ağı, ilk bakışta kredi ve para bunalımıymış gibi görünen bunalımın gerisindeki asıl nedenlerdir. Ama "aşırı üretim" terimi en doğrusudur, çünkü sorunun kaynağı olarak, kapitalizmin toplumsal ilişkilerinin, onun üretken kapasitesini en iyi şekilde kullanma yeteneğinden yoksun olmasını gösterir.

He bunalımın sonuçlarından biri, Marx'ın sermayenin MERKEZİLEŞMESİ dediği süreci hızlandırmasıdır.

Bu süreçte sermayenin bir parçası, başka bir sermaye parçasını alır, ele geçirir, yutar. Bunalımlar kapitalistler arasında da kazananlar ve kaybedenler yaratma eğilimindedir. Kazananlar kaybedenlerin sermayesini kapar.

Merkezileşme süreci zaman içinde, sermayenin YOĞUNLAŞMASI ile ilişkiye girer. Giderek daha fazla sermaye biriktirilirken bir bütün olarak sermayenin kitlesinin büyümesine yoğunlaşma denir. Öte yandan, merkezileşme, bu sermaye kitlesinin kapitalist örgütler arasındaki dağılımıyla ilgilidir.

Kapitalizmin tarihsel eğilimi, gittikçe daha çok sermaye biriktirmesi ve bunu devasa kaynaklara hükmeden her zamankinden daha büyük sermaye birimlerinin elinde toplamasıdır. Sözgelimi bugün bir sürü uluslarüstü şirket, çoğu ülkenin gayrisafi yurtiçi hasılasından daha fazla kaynak kullanır.

Gittikçe büyüyen sermaye havuzları arasındaki rekabet, başka bir çelişkiye de katkıda bulunur:

> **Rekabet savaşı, metaları ucuzlatarak yürütülür. Metalarda ucuzluk sağlanması, ... emeğin üretkenliğine ama bu da üretimin ölçeğine bağlıdır. Bu nedenle büyük sermayeler, küçüklerin hakkından gelir.**
>
> Marx, *Kapital*, s. 605

Sermayenin rekabetçi birikime kilitlenmiş durmaksızın büyüyen birimlerde merkezileşip yoğunlaşmasıyla artık Marx'ın ikinci bunalım kuramı kavşağına gelmiş bulunmaktayız. Marx bu kurama Kâr Oranının Düşme Eğilimi adını vermiştir. Marx bu kuramı ayrıntılı olarak *Kapital*'in III. cildinde geliştirmiştir.

Kâr oranının azalma eğilimi, çevrimsel bunalımlara düşme eğilimini açıklayan aşırı üretim kuramından farklıdır. İkinci kuram, sanayi çevrimini daha sık, daha tahripkâr kılan, kâr oranı üzerinde öldürücü tehlikesi olan, uzun dönemli bir aşağı doğru baskı olduğunu ileri sürer. Aslında Marx'a göre, kapitalizm yaşlandıkça daha çok hastalanmaktadır.

Marx'ın kâr oranının düşme eğilimi kuramı iki parçalıdır. İlki, üretkenliği *yükseltip metaları ucuzlatabilmek* için teknolojik değişimi yürüten kapitalistler arasındaki rekabettir. İkincisi, bu sürecin sonuçlarıdır, burada tek tek kapitalistlerin kısa dönemli kazanımları kâr oranına aşağı doğru baskı yapar.

Neden? Üretim sürecine yeni teknolojiler girdikçe, verimliliğin arttığını görmüştük. Bunun sonucunda bir metanın üretimi için gerekli olan emek-zaman kısalır; hem bu teknolojiyi hayata geçiren kapitalist için hem öbür kapitalistler için kısalır, çünkü daha ucuz mallar insanın emek gücünü yeniden üretecek değeri düşürür.

Ayrıca bunun işçinin pek yararına olmadığını da gördük çünkü gerekli emek-zaman kısaldıkça artık emek-zaman, dolayısıyla artık değer üretimi artacaktır. Bir başka deyişle sömürü artar.

Ancak Marx'ın kâr oranının düşme eğilimi kuramı, bu durumun bir başka yanını daha açığa çıkarır. Artık değer ya da sömürü artarken satın alınan değişmez sermayenin (özellikle de yeni makinelerin) değerine ORANLA istihdam edilen işçi sayısı azalır. Bildiğimiz gibi canlı emek gücü, yeni değer üretiminin tek kaynağıdır, bu da eğer

göreli sayılar rekabet savaşını kazanmak için düşerse, sermaye değer üretiminin kaynağını azaltıyor demektir. Soru şudur: Artık değer kazanım oranı ya da kalan işçilerin sömürülme oranı bunu telâfi etmeye yetecek kadar artar mı?

Bu akıl yürütmeye kuramın ilk başından (kapitaliştler arası rekabetin üretimi nasıl arttığından) başlayıp adım adım ilerleyelim. İnsanın emek gücünün üretkenliğinde yükselmenin, büyük ölçüde bilim ile sanayinin birleştirilmesine ve üretimdeki makinelerin dönüştürülmesine dayandığını daha önce görmüştük.

> **İşçinin iş gününün karşılığını almadan kapitaliste bıraktığı kısmının büyümesi için, emeğin üretkenliğini artıran diğer her araç gibi, makinelerin metaları ucuzlatması ve iş gününün işçinin kendisi için harcadığı kısmını kısaltması gerekir. Makine, artık değer üretiminin aracıdır.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 357**

Öyleyse kapitalistin çifte amacı vardır: Artık değer zamanının gerekli emek-zamana oranını (yani artık değeri) arttırmak, ürettiği metaları ucuzlatıp rekabette öne geçmek. Yeniliği ilk uygulayan kapitalist

> **kendi üretim maliyetiyle, daha yüksek maliyetlerle üretilen başka metaların piyasa fiyatları arasındaki farkı cebine atar. Bu olanaklıdır çünkü öbür metaları üretmek için toplumsal olarak gerekli ortalama emek-zaman, yeni üretim yönteminin gerektirdiği emek-zamandan daha uzundur. Kendi üretim süreci toplumsal ortalamanın üstündedir.**
>
> **Marx, *Kapital*, Cilt III**

Kapitalist, şimdi, ürünleri, bunların bireysel değerine ya da fazlasına, ama toplumsal değerinden azına satabilir.

> **Bu tek metanın değeri şimdi toplumsal değerinin altında olur, yani bu meta aynı nesnenin toplumsal ortalama koşullar altında üretilen büyük bir yığınına göre daha az bir emek-zamana mal olur.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 310**

Artık kapitalist hem iyi bir kâr elde edebilecek hem de rakiplerini alt edebilecek bir konumdadır.

Ancak en son teknolojiyle üretilen metaların tekil değeri ile artık eskimeye yüz tutmuş teknolojiyle üretilen aynı metaların toplumsal değeri arasındaki fark kapanmak zorundadır.

Teknolojik yeniliklere başvurma dürtüsü rakiplerde de vardır; bir kapitalist bir adım öne geçtiğinde bu dürtü daha da güçlenir. Yeni geliştirilmiş üretim araçları zamanla bütün kesimde uygulamaya girer.

> **Yeni üretim yöntemi genelleşir genelleşmez ve böylece ucuza üretilen metanın bireysel değeri ile bunun toplumsal değeri arasındaki fark ortadan kalkar kalkmaz, sözü edilen bu ekstra artık değer yok olur. Kendisini yeni üretim yöntemini kullanan kapitaliste metasını toplumsal değerin altında bir değerle satması zorunluluğu biçiminde duyuran aynı yasa, yani değerin emek-zaman ile belirlenmesi yasası, rekabetin zorlayıcı yasası olarak kapitalistimizin rakiplerini yeni yöntemi kendi işyerlerinde uygulamaya sevk eder.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 311**

Yeni üretim araçları genelleşince, onu ilk uygulayan kapitalist(ler), rakiplerinin kendisini yakalaması yüzünden kâr oranının düştüğünü görebilir. Ama acaba bu kâr oranı sadece yeniliğin ilk kapitalist(ler)ce uygulanmasından önceki düzeye mi düşer?

Marx'a göre hayır. Aşağıya doğru baskı, kâr oranını son turdaki teknolojik değişmeden önceki düzeyinin altına iter. Bunun nedeni, değişmez sermaye ve özellikle de doğrudan doğruya üretim sürecinde kullanılan yeni teknoloji için yapılan sermaye harcamalarının, emek gücü için yapılan sermaye harcamalarına oranla artmasıdır. Ancak bildiğimiz gibi değişmez sermayenin metalara aktardığı sadece kendi değeridir. O değer yaratmaz.

> **Artık değer, sermayenin sadece değişen kısmından elde edilir ve görmüş olduğumuz gibi, artık değerin kütlesi iki faktörle belirlenir: artık değer oranı ve aynı anda çalıştırılan işçilerin sayısı.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 390**

Üretim araçlarındaki teknolojik değişmeler iki şey yapmaya eğilimlidir: a) Artık değer oranı artma eğilimindedir. b) Üretim araçlarındaki dönüşümden sonra istihdam edilen işçi sayısı düşme eğilimindedir. Canlı emek gücü, yeni değer üretiminin tek kaynağı olduğundan, sorun yalın biçimiyle şudur: Artık değer oranı (yani sömürü) yeni değişmez sermaye maliyetine oranla işçi sayısındaki azalmayı telafi edebilir mi?

Örnek olarak X metasını alalım. X metasının her biriminin üretiminde, Değişmez Sermaye, Değişir Sermaye ve Artık Değer arasında şu ayrışım vardır.

1. (Değişmez Sermaye = 20) + (Değişir Sermaye = 80) (80 işçiyle temsil edilir) + (Artık Değer = 40). Metada cisimleşmiş toplam değer = 140. Artık değer oranı, Artık Değerin Değişir Sermayeye bölünmesiyle bulunur:

$$\frac{40\ (m)}{80\ (v)} \quad \text{artık değer oranı} = \%\ 50$$

Kâr oranı, birim başına yatırılan Değişmez Sermaye ile Değişir Sermaye toplamı kullanılarak hesaplanır:

$$\frac{40}{20\ (c) + 80\ (v)} \quad \text{kâr oranı} = \%\ 40$$

Şimdi diyelim ki başka bir kapitalistin kendi üretim araçlarında yaptığı yenilik sonucunda değişmez ve değişir sermaye arasındaki oran değişiyor, aslında tersine dönüyor. O zaman şunu görürüz:

2. (Değişmez Sermaye = 80) + (Değişir sermaye = 20) (şimdi 20 işçiyle temsil edilir) + (Artık değer = 20). Metada cisimleşmiş toplam değer = 120. Artık değer oranı şudur:

$$\frac{20\ (m)}{20\ (v)} \quad \text{artık değer oranı} = \%\ 100$$

Öyleyse artık değer oranı, yani bu işçilerin (80 yerine 20 işçi) sömürüsü iki katına çıkmıştır bu da yeni teçhizatın daha verimli olduğunu gösterir. Ama kâr oranına ne olduğuna bakalım:

$$\frac{20}{80\ (c) + 20\ (v)} \quad \text{kâr oranı} = \%\ 20$$

Kâr oranı yarıya inmiştir. Önce % 40'tı, şimdi % 20. Neden?

Çünkü her iki örnekte de Değişmez Sermaye ile Değişir Sermaye toplamı 100 iken, ilk durumda 80 işçiyi temsil eden Değişir Sermaye her meta için 40 Artık Değer üretebilir. İkinci kapitalistin durumunda ise sadece 20 işçiyi temsil eden Değişir Sermaye 20 Artık Değer üretebilir. Artık değer oranı, yani sömürü oranı yükselmiştir, ama Değişir Sermayenin Değişmez Sermayeye oranındaki düşmeyi telâfi edecek boyutta değil.

Ancak bu, başlangıçta bu ikinci kapitalisti pek ilgilendirmez. Başlangıçta 2. kapitalist 1. kapitalistin aleyhine zenginleşir çünkü metalarını 120'ye hatta 125'e satabilir, yine de fiyatı 140'lık meta değerine takılıp kalan birinciden düşüktür. Rafta satılamadan kalmış metanın içinde sıkışmış olan değeri ele geçiremeyen kapitalist için yüksek (% 40) kâr oranının pek yararı yoktur. Ama 1. kapitalist ya yenilenmek ya da iflas etmek zorunda kalınca yeni ortalama kâr oranı, bir tur daha yenilenme olunca daha da düşene kadar, % 20'de kalacaktır.

Bir kez daha kısa dönemli çıkarlar uzun dönemli çıkarlarla, bireysel çıkarlar sınıf çıkarlarıyla çatışmakta, rekabet kâr oranını bir yandan yükseltirken öte yandan düşürmektedir. Ancak şunu önemle vurgulamak gerekir ki Marx, kâr oranı üstünde yalnız aşağıya doğru bir baskı EĞİLİMİ olduğunu, bunun mekanik bir yasa olmadığını söyler, kapitalistler için bir manevra alanı bulunduğunu ileri sürer.

> **Değişir sermayedeki azalma, emek gücünün sömürülme derecesindeki orantılı bir yükselişle veya çalıştırılan işçilerin sayısındaki azalma, iş günündeki orantılı**

uzamayla telafi edilebilir. ... Ancak, işçi sayısındaki veya değişir sermaye büyüklüğündeki eksilmenin, artık değer oranındaki artışla veya iş gününün uzatılmasıyla telafi edilmesinin, aşılamayacak sınırları vardır.

Marx, *Kapital*, s. 295-296

Öyleyse kapitalist daha az işçiyi daha sıkı çalıştırıp (iş yoğunluğunu arttırıp) ya da işçilerin ücretlerini değerinin altına indirerek yahut daha uzun işgünü uygulayarak (mutlak artık değeri yükselterek) sömürü oranını yukarı çekebilir. Ama Marx'ın belirttiği gibi, kapitalist için bazı esneklikler varsa da bu olanaklar aşılamaz sınırlarla kuşatılmıştır.

Kapitalist uğraşıp kendi mallarının piyasasını da genişletebilir, sonuçta fiyatları düşmektedir. Bu da kapitalisti daha çok üretime sevk eder. Ama yine bu çözümün de arkasında, aşırı meta üretimi ve değeri satılmayan stokta tutma tehlikesi yatar.

Marx kâr oranının düşme eğilimini denetim altına almanın başka bir yolunun, özellikle Avrupa'nın başlıca güçlerinin sömürgelerinden gelen ucuz hammaddelerin kullanılması olduğunu belirtmiştir. Kapitalizm nasıl tarımda çalışanları bütün üretim araçlarından koparmaya dayandıysa, küresel gücünü de dünyanın her tarafından kitlesel olarak toprak ve kaynak çalarak kendi lehine kullanmıştır.

Amerika'da altın ve gümüş madenlerinin keşfi, yerli halkın kökünün kazınması, köleleştirilmesi ve madenlerin bunların mezarı haline getirilmesi, Doğu

Hint Adalarının fethine ve yağmalanmasına başlanması, Afrika'nın, siyah derililerin ticari amaçlarla avlandığı alana çevrilmesi, kapitalist üretim döneminin şafağının işaretleriydi.

Marx, *Kapital*, s. 718

1980'lerden bu yana kapitalizm, ulaştırmanın ve yeni iletişim araçlarının düşen maliyetlerinden yararlanıp imalatının büyük bölümünü gelişmekte olan ülkelerde konumlandırmaya başladı. İmparatorluğun yeni biçimi, doğrudan siyasi kontrol ve askeri güç yerine çoğunlukla iktisadi güç kullanmaya başladı; gerçi gerektiğinde yararlanmak üzere her ikisini de yedekte tutuyordu. Irak bunu epey pahalıya öğrendi.

Sözgelimi Çin, orada yatırım yapan Batılı çokuluslu şirketlere her tür imalat için çok çekici göründü. Bunun sonucunda dünyadaki imalat sanayi mallarının % 20'sini bugün Çin üretmektedir. Başka gelişmekte olan ülkelerle birlikte Çin, gelişmiş kapitalizme zamanda

ı emek gücün
pitalist bölgel
i düşüktür. A
alamadığınd
atlarla) satılı
ıda kaldığı iç
z devasa tica
aya çıkmakta
ı karşı bütün
i çelişkilerin

a sürecinde

servet için artık eskisinden daha az canlı emek-zaman kullanmaktadır. Yeni teknolojiyle emek gücünün artması, üretilen her metanın yuttuğu emek değerini azaltıp fiyatları aşağı çekerek kapitaliste, kendi kapitalist yoldaşlarıyla rekabet etmesinde yardımcı olmaktadır. Ama aynı zamanda, üretim sürecine katılan canlı emeğin göreli düşüşü, eskisine göre daha çok sömürülse bile, kâr oranına aşağı doğru bir baskı uygulamaktadır. Kapitalizm iki ters yöne doğru sürüklenmektedir ve bu da sistemin içinde önemli bir kusur sayılmalıdır.

İşte Marx'ın kâr oranının düşme eğilimi kuramı budur. Bir güçlük bunun görgül olarak kendi terimleriyle kanıtlanmasının çok zor olmasıdır. Değişmez sermayenin değişir sermayeye oranı hakkındaki hesaplamaları yapmak için gereken ölçekte veri derlemek ve değerlendirmek güçtür. Marx'ın kendisinin kullandığı açıklayıcı sayıların gerçek ekonomiyle pek bağı yoktur. Bu da kuramın güncel kaymalara ayrıntılı biçimde uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Sözgelimi, düşen kâr oranını destekleyebilecek olan karşı etmenlerden biri, diğer metalarla birlikte, (değişmez sermayenin sabit kısmını oluşturan) üretim araçları türünden malların da ucuzluyor olmasıdır.

> **Değişir sermayeyle karşılaştırıldığında değişmez sermayenin kitlesini arttıran aynı gelişme, daha yüksek emek üretkenliğinin bir sonucu olarak, onun öğelerinin değerini azaltır ve bu nedenle de, değişmez sermaye değerinin, bu değerin sürekli olarak büyümesine karşın, kendi maddi hacmiyle, yani aynı miktar-**

daki emek gücü tarafından harekete geçirilen üretim araçlarının maddi hacmiyle aynı derecede artmasını engeller. Belirli durumlarda, değişmez sermaye öğelerinin toplam değeri aynı kalır ve hatta düşerken, bunların kitlesi artabilir.

Marx, *Kapital*, Cilt III

Bu da kâr oranı üzerindeki aşağı doğru baskıyı telafi etmede işe yarayabilir çünkü değişmez sermayeye değişire göre daha az sermaye harcaması gitmektedir. Bazıları, bilişim kesimindeki devrim veriyken, bunun özellikle geçerli olduğunu ileri sürmüştür. Ama bunu şu ya da bu yönde kanıtlamak neredeyse olanaksızdır çünkü bunun için gerekli veri yeterli ölçekte bulunamamaktadır.

Bu çok gerçek zorluklara karşın, kuram Marx'ın ileri sürdükleriyle mantıklı olarak uyumludur. Üstelik kâr oranı üzerinde aşağı doğru baskı olduğunu gösteren deliller vardır, eğer durum böyleyse Marx'ın kuramı, bu olgunun gerisindeki karmaşık nedenleri anlamamıza başlamak için belki de en iyi çerçeveyi sunmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) sonrasında başlıca kapitalist ekonomiler için kâr oranı şöyle görünmez:

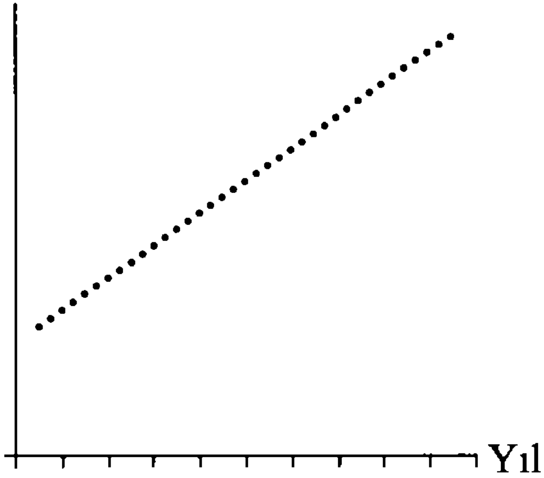

Şöyle de görünmez:

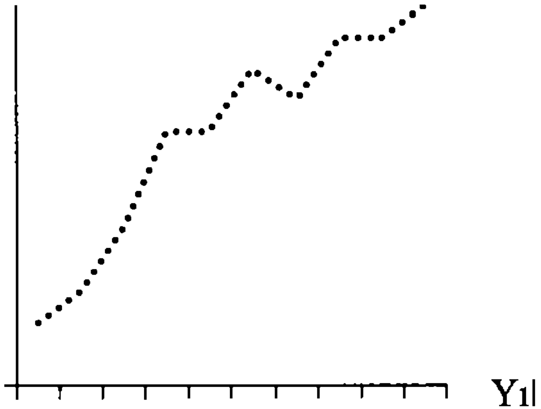

Ama daha çok şuna benzer:

ABD, JAPONYA VE ALMANYA'DA ÖZEL KESİM KÂR ORANLARI, 1950-2001

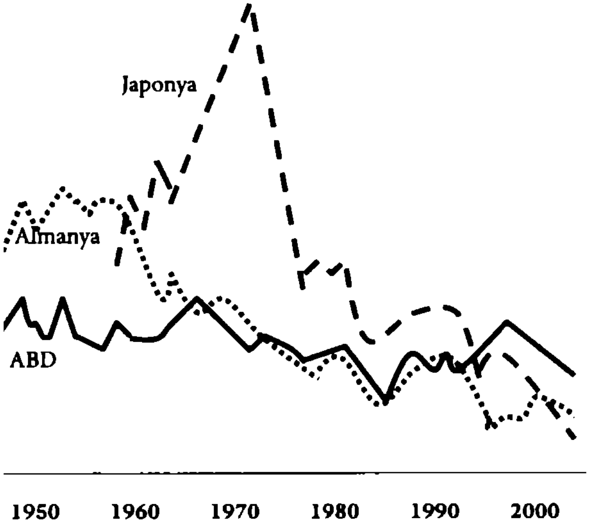

he Economics of Global Turbulance, Robert Brenner

ada eğilim, bazı çıkışlara karşın uzun vadede ke- aşağı doğrudur. ABD ile Almanya kapitalizminin rdeki tepe noktalarına bir daha asla ulaşılmamış- on kapitalizminin 1960'larda % 40'a erişen astro- yükselişi artık mazi olmuş, kâr oranı % 8'in altına ir. 1980'lerde kısa ve sürdürülemeyen, ABD için rda da devam eden bir düzelmenin peşinden, 1997 doğu Asya bunalımı sonrasında düşüş eğilimi de- miştir.

Peki, kâr oranının düşmesi niçin önemlidir? Marx'ın, bu eğilimin mutlak kâr kitlesinin büyüme olasılığını engellemeyeceği konusundaki görüşü açıktır. Ancak sorun, yeniden üretim sürecine yatırılacak sermaye için kâr oranının, Mark'ın deyimiyle "mahmuz" niteliği taşımasıdır.

> **Gerçekleştirilen kâr oranı, firmaların fabrika, teçhizat ve yazılımdan artık türetme yetisini gösteren dolaysız bir ölçüdür. Ayrıca firmaların yatırımlarından bekledikleri getiri oranının eldeki en iyi tahmin edicisidir. Sonuç olarak kâr oranı, ekonominin parçaları olan firmaların sermaye biriktirerek istihdamı arttırma hızlarının temel belirleyicisidir.**
>
> **Robert Brenner, *The Economics of Global Turbulance***

Artığın yeniden yatırılmasında bu mahmuz işe yaramıyorsa, o zaman kapitalistin, bankalarda büyüyen miktarlardaki sermaye üzerinde oturacağını görmek beklenen bir şey olur. Bu durum aslında, yeni tesislere ve işçilere yatırım yapmak için getiri oranının yeterli olmadığı hissine kapıldıklarından devasa nakit dağlarının üstünde oturan sözgelimi büyük ABD şirketleri için geçerlidir. Ancak bankacılık sisteminde dolaşan çok miktarda nakit para, sürdürülemez tüketimi ve 2008 bunalımının gösterdiği gibi mali piyasalardaki vurgunculuk faa-

liyetlerini körüklemektedir. Çevreye duyarlı sürdürülebilir bir ekonominin geliştirilmesi gibi kendini dayatan ihtiyaçların karşılanmasının gerektiği bir zamanda, bu yatırıma girmemiş artığın büyüklüğü, çok kötü işleyen bir iktisadi sistemin göstergesi olarak algılanabilir.

Bunalımlar halk için kötü haber olsa da bir bütün olarak kapitalist sistem için öyle olmayabilir. Bunalımlar kapitalizmi koruyucu bir rol oynamaktadır.

> **Bunalımlar, var olan çelişkilerin vahşi, parasal çözümlerinden, bozulmuş dengeyi şimdilik yeniden kuran şiddetli patlamalardan başka bir şey değildir.**
>
> **Marx, *Kapital*, Cilt III**

Gerçekten de, iktisadi bunalımlar, doğal afetler ve savaşlar, kapitalistlerin büyük ölçeklerde varlık ele geçirmesi için harika fırsatlara dönüşmüştür. Felaketlerden sonraki yağmacı müdahalelere "şok doktrini" denmektedir.

> **Serbest piyasanın şok gücüyle bağlantısını araştırmaya Irak işgalinin ilk günlerinde başladım. Washington'ın Şaşırt ve Korkut şok tedavisi izleyip başarısız kalan teşebbüslerini Bağdat'tan bildirmemin ardından, 2004 tsunamisinden birkaç ay sonra Sri Lanka'ya gittiğimde aynı manevranın bir başka biçimine tanık oldum: Panik havasından yararlanan yabancı yatırımcılarla uluslararası liderler, binlerce balıkçının su kenarındaki evlerini yeniden kurmalarını engelleyerek alelacele büyük tatil yerleri inşa eden girişimcilere o güzelim sahili devretmek için sıraya girmişlerdi.**
>
> **Naomi Klein, *Şok Doktrini***

Marx ayrıca, kapitalizm gibi bunalımlara gebe, patlamaya hazır bir sistemin meşruluğunu nasıl koruduğunu ve sınıflar arasında nasıl destek bulduğunu da açıklamaya çalışmıştı. Marx iktisadi dayatmanın "bu işler böyledir" diye içselleştirilip doğallaştırılma yoluyla karşılıklı olarak güçlendirildiğine de dikkat çekmiştir.

> **Bir uçta işin maddi koşullarının sermaye olarak belirmesi ve diğer uçta emek güçlerinden başka satacak hiçbir şeyleri olmayan insanların ortaya çıkması yetmez. Bunların kendilerini gönüllü olarak satmaya zorlanmaları da yetmez. Kapitalist üretimin gelişimi içinde, eğitimleri, gelenekleri ve alışkanlıkları dolayısıyla bu üretim tarzının zorunluluklarını apaçık doğa yasalarıymış gibi gören bir işçi sınıfı oluşur. Bu üretim tarzı tam bir gelişme düzeyine ulaşır ulaşmaz, işleyişi ile her türlü direnci kırar; göreli bir nüfus fazlasının sürekli varlığı, emek arz ve talebi yasasını ve dolayısıyla ücreti, sermayenin değerlenme ihtiyaçlarına uygun sınırlar içinde tutar ve iktisadi ilişkilerin sessiz baskısı kapitalistin işçi üzerindeki kesin egemenliğini tamamlar. Gerçi, iktisat dışı, dolaysız zora yine başvurulur, ama yalnızca istisnai olarak. İşlerin normal akışı sırasında işçi, "üretimin doğal yasaları"na, yani kapitalist üretimin kendi mekanizması ile yaratılan, güvence altına alınan ve ebedileştirilen sermaye bağımlılığına terk edilebilir.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 707**

Marx'ın burada anlatmaya çalıştığı, iktisadi ilişkilerin kör mecburiyetinin nasıl olup da günlük yaşamda cisimleşmiş kültürel güce dönüştüğüdür. Eğitim (resmi eğitim

değil, yaşam boyunca her gün aldığımız "dersler"), gelenek, alışkanlık, insanlara kapitalist sistemi kabullenmeyi öğretir, onları bu yönde biçimlendirir. Marx'ın *Kapital*'de özetlediği ünlü kuram, bireyin kendini güçsüz kılan sistemle varlığını özdeşleştirmesinden elde ettiği ruhsal doyumlarını anlamamıza yardım eder. Üstelik Marx, (sistemin bunalım eğilimleri veriyken çok önem kazanan) gönülleri ve akılları kazanma savaşının, devleti, kültürü, medyayı, dini de içeren geniş bir kurumlar yelpazesinde nasıl yürütüldüğünü de açıklamaktadır. Bu da bir sonraki bölümün konusu olacaktır.

Bölüm 7

META FETİŞİZMİ VE İDEOLOJİ

Marx'ın çağdaşı ve kültür antropoloğu Edward Burnett Tylor, *Primitive Culture* (İlkel Kültür) adlı kitabında şunları yazar:

Edward Burnett Tylor

Bir nesneyi fetiş olarak tanımlamak için, bir ruhun nesnenin içinde cisimleştiği ya da nesne aracılığıyla eyleme geçtiği yahut iletişim kurduğu veya en azından nesneyi elinde bulunduranların böyle nesneler için alışkanlıkla öyle düşündüğü veyahut o nesnenin kişisel bilinç ve güç taşıyormuş gibi telâkki edildiği, onunla konuşulduğu, ona tapıldığı, dua edildiği, kurban adandığı, geçmişte ya da bugün destekçilerine gösterdiği davranışa karşılık ya sevildiği ya da kötü davranıldığı gibi açık ifadeler kullanılması gerekir.

Fetiş terimi, batılıların sömürgeci yayılmacılık aracılığıyla ilişkiye geçtikleri Afrikalı kabileler arasında rastlanan dinsel inanç ve uygulamalar için antropologlar ve Hıristiyanlar tarafından ortak olarak kullanılmaktadır. Burnett'in betimlemesinden fetişin birkaç özelliğini ortaya koyabiliriz:

İçinde fizikötesi bir güç ya da ruh bulunduğuna inanılan fiziksel bir nesnedir.

Onu elinde bulunduran kimse, o güç ya da ruhun bu fiziksel şey aracılığıyla iletişim kurduğuna inanır.

Bu kişi, elindeki nesnenin bir tür bağımsız bilinç, özerklik ve irade sahibi olduğuna da inanır.

Fetişi elinde bulunduran, o nesne sanki canlıymış, bir nesne değil de bir varlıkmış gibi onunla yoğun ilişkiler kurar.

Fetiş teriminin kapitalizm hakkında bir düşünme
u olarak Marx'a neden çekici geldiği hemen görülebi-
Bu terim, kapitalizm hakkında bir düşünme yolu ola-
bugün de bir potansiyel taşımaktadır. Gerçekten de
rnett'in betimlemesinden çıkarılan maddelere bakar-
ız, çoğu televizyon reklâmında gözünüzün önünde
aşan fetiş nesneleri görürsünüz.

Eğer modern Viktoryan toplumu, böylesi ilkel ve ge-
i uygulamaları fetişizm olarak çoktan terk edip geride

bıraktığını düşünüyorsa Marx'ın onlara bir çift sözü var. Fetişizm, kapitalizmde hâlâ sağ ve salim olup meta biçimine bürünmüştür.

> İnsanlar için şeyler arasındaki hayal ürünü bir ilişki biçimini alan, insanların kendilerinin belirli toplumsal ilişkisinden başka bir şey değildir. Bunun için de, bir benzetme yapmak istersek, din dünyasının sisli bölgesine yükselmemiz gerekir. Burada, insan kafasının ürünleri, kendilerine özgü hayatları olan, kendi aralarında ve insanlarla ilişki halindeki bağımsız biçimler gibi görünür. İnsan elinin ürünleri olan metalar dünyasında da böyledir. Emek ürünleri metalar olarak üretilmeye başlar başlamaz onlara yapışan ve dolayısıyla da meta üretiminden ayrılmaz olan bu şeye fetişizm diyorum.
>
> Marx, *Kapital*, s. 82-83

Şeyler arasında olağandışı bir ilişki biçimi olduğunu varsayan belirli toplumsal ilişki nedir? Daha önce gördüğümüz sermaye döngüsü P – M – P+, insan soyunun tamamen denetimi dışında bir döngüdür. Kapitalistler bile onun

isteğine uymak zorundadır, aksi halde kapitalist olmaktan çıkarlar. Bu birikim döngüsünün temeli üretim alanında yatar. Kapitalizmde özgür işçi üretim araçlarının mülkiyetinden ve kontrolünden koparılmıştır. Dolayısıyla üretim araçlarıyla onların ürettiği mallar, doğrudan üreticiden bağımsız, kendi başlarına bir yaşama geçer. Bu "şeyler" (para, sermaye, meta, faiz, fiyat, değer, vb.) arasındaki ilişkiler insanlar üzerinde hegemonya kurar, insanlar onlar üzerinde değil.

Bu "şeyler", bir zamanlar insanoğlu için kontrol dışı ve tehlikelerle dolu doğanın taşıdığı aynı ürkütücü özellikleri edinir. Üretim güçlerinin kapitalizmden önce henüz olgunlaşmamış düzeyi, fetişi insanlar için çekicileştirmişti. Fetiş, kötü kadere ve iyi anlaşılamamış öbür gizemli güçlere karşı koruyuculuk görevi üstlenmişti.

Kapitalizmde üretim güçleri artık olgunlaşmıştır; doğal çevremizi denetim altına almış olmamız, onun atalarımıza saldığı korkuyu artık yenmiş olduğumuzu gösterir. Ama fetiş hâlâ yaşamaktadır çünkü şimdi de toplumsal ilişkilerimiz bizi ürkütmekte, tehlikeye atmaktadır. Bu ilişkiler denetimimizin ve irademizin dışındadır. Piyasa, sermaye, metalar, para yaşamlarımıza hükmetmekte, hareketleri milyonlarca kişinin kaderine karar vermekte, dayatmaları kaçınılmaz olmaktadır.

Bu meta fetişizminin bir yüzüdür: Şeyler bizim yaşamımızı yönetmektedir, biz onları değil. Bunlar irademizden bağımsız olmakla kalmamakta, tıpkı atalarımızın doğanın ellerinden aldıklarına ve tahmin edilemez davranışına gem vuramamaları durumunda olduğu gibi,

bizim de baş etmek için elimizden hiçbir şeyin gelmediği bir doğa gücü gibi karşımıza çıkmaktadır. Sonuçta insanın toplumsal eylemlerinin ürünü olan ama ortak denetimimizden çıkan kapitalizm, yerçekimi yasası ya da Tanrı gibi bizden bağımsız bir varlık görünümüne bürünmektedir.

Kimi görünümleri korkutucu olsa da, başka durumlarda bu bağımsız "nesnellik", kapitalist kültür sınırları içinde bir rahatlık ve avuntu kaynağı olmaktadır. Şimdilik verilen söz, bize bir doğa gücü gibi hükmeden sistemin en azından BÜTÜN toplumsal ve iktisadi çıkarlardan bağımsız olduğudur. Bütün partizan çekişmelerin üstünde, tarafsız bir düzenek olarak insan davranışını düzenlemekte, kişisel çıkarı sihirli bir el çabukluğuyla ortak uyuma ve dengeye dönüştürmektedir.

Ama meta fetişizminin bir yüzü daha vardır. Fetiş bize, eğer onu ele geçirebilirsek, sermayeye terk ettiğimiz gücümüzün azcığını geri alabileceğimizi vaat eder. Toplumsal zenginliğe ulaşma vaadiyle para ve kampanya, pazarlama, reklâm çığırtkanlıklarıyla bütün vaatleri peşine takan öbür metalar, eğer onlara sahip olabilirsek, bütün kaybettiklerimizin bir tür telâfisi işlevini görür.

Varlığımızın tek anlamı, özel mülkiyete dayalı gibi görünüyor.

> ***Sahip olmak* yerine *olmak* seçeneği, sağduyuya hitap etmiyor. Öyle görünüyor ki *sahip olmak*, yaşamımızın normal bir işlevidir: Yaşamak için şeylere sahip olmamız zorunludur. Üstelik şeylere, hoşumuza gitsinler diye sahip olmalıyız. En üstün amacı sahip olmak**

(çoğuna, daha çoğuna sahip olmak) diye kabul eden, birinden "bir milyon dolarlık adam" diye söz eden bir kültürde, sahip olmak ve olmak, birbirlerinin alternatifi olabilir mi? Tam tersine, olmanın tek anlamı sahip olmak gibi görünür; eğer birinin hiçbir şeyi *yoksa* kendisi de hiçbir şeydir.

Erich Fromm, ***To Have Or To Be*?**

Mutluluk konusundaki incelemeler Fromm'un olmak ile sahip olmak ayırımını doğrulamaktadır. Araştırmalar göstermektedir ki insanlar ne kadar çok "biri olma"yı bir şeylere sahip olmak diye tanımlarsa o kadar mutsuz olmaktadır:

Maddiyata düşkün olanlar duygusal olarak daha güvensiz, daha düzeysiz kişisel ilişkilere sahip, daha içtenliksiz, özerklik duygusu daha eksik, kendine güveni daha düşük kimselerdir. Çocuk iseler, kendilerini başarılarına bağlı olarak seven, onları maddiyatçı yetiştiren ana-babaları vardır.

Oliver James, *The Selfish Capitalist*

Sorun metaların, bir dizi harika görünüm içindeki maddi şeyler olmaları değildir. Kimse póstekiden giysilere dönmek istemez. Sorun bu fetişlerin, eğer içinde yer aldıkları GERÇEK güç ilişkileri bastırılır ya da unutulursa, kökten güçsüzlüğün telafisi gibi

işlev görmelerindedir. O zaman bile, gerçek güçsüzlüğümüze hitap eden asıl değil yedek nesneler oldukları için pek işe yaramazlar. Bizi gerçekten doygun kişiler yapmaz, mutlu etmezler. Dolayısıyla fetiş, zorunlu olarak içinde yer aldığı toplumsal ilişkileri bastırmaya yöneliktir.

John Holloway

Elimizde tuttuğumuz kâğıt para zararsız bir şey gibi görünür ama daha yakından bakınca kimi yaşamaya çalışan, kimi yaşamını para peşinde koşmaya adamış, kimi (çoğu) eline para geçirmek için canla başla uğraşan, ... kimi paradan kaçınmaya çabalayan, kimi para için adam öldüren, çoğu her gün parasızlıktan ölen insanlarla dolu bir dünya görürüz.

John Holloway,
İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek

Marx her ne kadar fetiş terimini *Kapital*'de pek sık kullanmasa da bu düşünce, yapıtının mimarisine sinmiştir. I. Cilt'in başlangıç bölümleri, kapitalist uygulamanın türettiği kendiliğinden beliren kavramlar, fikirler, alışkanlıklar ve bilinçliliklerin boy attığı mübadele ve dolaşım alanına ayrılmıştır. Bu gerçeklik alanı, fetişizmin gücüne yenik düştüğümüzde dolaysız görüntüsü içindeki gerçekliğin bizi sarsma biçimi, Marx'ın *görünüm biçimi* dediği şeydir.

Hem kapitalistin hem de işçinin hukuk konusundaki bütün düşünceleri, kapitalist üretim tarzının bütün gizemlileştirmeleri, bütün özgürlük yanılsamaları, bayağı iktisadın bütün özürcü laf ebelikleri, gerçek

ilişkiyi görünmez kılan ve tam karşıtını gösteren bu görünüm biçimine dayanır.

Marx, *Kapital*, s. 518

Kapitalist piyasa ortamı serbestlik, özgürlük, yetkililik, bireysellik alanıymış gibi görünür. Bu da özgür sözleşmeli mübadelenin temelidir. Ama bu sadece "fiili ilişki" bastırılabildikçe sürebilir. Freud'a göre cinsel fetiş, erkek ruhunun kadın suretinde beliren hadımlaştırılma tehlikesiyle baş etmesinin bir yoludur. Marx'a göre ise fetiş, kadınlarla erkeklerin kapitalizmde maruz kaldıkları çok gerçek toplumsal hadım edilme tehlikesiyle baş etmesinin bir yoludur.

Aslında meta fetişizmi, cinsel fetişizmi bolca kullanır: Bir meta reklâmının, alıcının cinsel bakımdan daha güçlü, cinsel bakımdan daha doygun, karşı cinsin gözünde daha çekici olacağı sezdirilmeden yapılabildiğine pek rastlanmaz. (Gelecekteki insan emek gücünün özel aile aracılığıyla gerçekleştirilen "doğal" yeniden üretimine bu denli bağımlı olan bir ekonomide, eşcinsel ilişkiler daha sorunlu bir yere sahiptir.)

Eğer kapitalist piyasa söylendiği gibi özgürlük, serbestlik, yetkililik alanı ise, biz neden kapitalist piyasanın ötesine geçmeyi seçemiyoruz? Bu noktada fetişin öbür yüzü devreye girer: Sermaye, metalar, para, fiyat ve piyasalar, iktisatçıların ve politikacıların bize söylediklerine göre şeylerin kozmik düzeninin bir parçası olarak kabul etmek zorunda olduğumuz, bozulamaz ve dokunulamaz olduğu bir tür İkinci Doğa haline gelir.

> **Ürünün toplamsal biçiminin yanı sıra eylemin toplumsal karakteri ve bireylerin üretimdeki payı, bireylerin karşısında, onların birbirleriyle ilişkilerinde değil de onlardan bağımsız var olan, birbirlerine karşı kayıtsız bireyler arasındaki çatışmadan doğan ilişkilerine boyun eğen yabancı ve nesnel bir şey olarak görünür.**
>
> **Marx, *Grundrisse***

Bir bakış açısına göre, eğer birbirimizle ilişkilerimizi, birbirine kayıtsız bireylerin ve mübadelelerin gelişigüzel çatışması olarak görürsek, o zaman bu çatışmaya aracılık eden "şeyler" (fiyat, değer, para, sermaye, meta, vb.) tıpkı yerçekimi gibi tamamen "nesnel" (yani bağımsız) bir görünüme bürünür.

> **Eylemlerin ve metaların her birey için yaşamsal bir koşula dönüşen genel mübadelesi (karşılıklı bağımlılıkları) burada bir nesne olarak kendilerine yabancı görünür.**
>
> **Marx, *Grundrisse***

Ancak kapitalizmde toplumsal ve iktisadi ilişkiler gerçekten denetimimizden çıkmışsa, bu görünüm kısmi ve eksiktir, yerçekimi yasasının tersine çevrilememesine karşın, ilke olarak tersine çevrilebilen toplumsal ve tarihsel koşulların ürünüdür.

Ama bir başka açıdan bakıldığında, kapitalist toplumun görünüm biçimi, özerk etkinliklerin ve mübadelelerin tesadüfi çarpışmalarının ürünü olarak göründüğü kadarıyla, öznel ve bireysel özgürlüklere geniş bir alanın açıldığı izlenimini uyandırır.

> **A kişisi, B kişisinin veya B, A'nın metasına ihtiyaç duyar ama onu zorla ele geçirmez, tam tersine birbirlerini, iradeleri metalarına nüfuz etmiş olan meta sahipleri olarak görür. Böylece Kişinin yasal ağırlığı ortaya çıkar. ... Kimse kimsenin elinden malını zorla almaz. Her biri kendi elindekinden gönüllü olarak vazgeçer. ... Her biri ötekine hizmet ederken kendine hizmet eder.**
>
> **Marx, *Grundrisse***

Toplumun, mutlak olarak nesnel ve bizden bağımsız bir şey olarak görünmesi gibi, fetişizmin bu öbür yüzünün de, yalnızca, ilk olarak kapitalizm tarafından tarif edilen çok dar bir anlamda geçerli olduğunu artık biliyoruz. Bu görünümün pembe, olumlu, iyimser sonuçları, kapitalizmde süregelen gizlenmiş şiddeti, zorlamayı, hırsızlığı açıklamakta bütünüyle başarısızdır. Metada içselleşen kişilerin iradesi değildir, kişinin iradesinde içselleşen metaların dayatmasıdır.

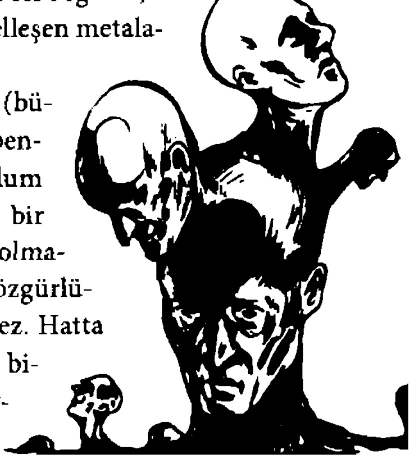

Fetişin bu iki yüzü (bütünüyle nesnel, doğa-benzeri "şey" olarak toplum ve kişinin herhangi bir toplumsal belirlenme olmadan tamamen öznel özgürlüğü) birbirine eklenemez. Hatta sınır tanımayan özne, bireysel öznelliğe kayıtsız duran "şeyler"in

nesne dünyası kadar korkutucu olduğuna göre, saf öznelliğin kendi olumsuz ikinci kişiliği vardır.

Kapitalizmde pek az nokta uyumlu birliğe ulaşır. Ne kullanım değeri ile mübadele değeri, ne emek ile sermaye, ne gerekli ve artık emek, ne kısa ve uzun dönem, ne araçlar ile sonuç, ne üretim ile tüketim, ne nesnel ile öznel, ne üretim güçleri ile üretim ilişkileri. Bütün bu karşıtlıklar kapitalist toplumların nasıl değişik yönlere çekildiğini gösterir.

Marx'ın meta fetişi kavramı, böylesi zıtlıkların bilincimiz ve ruh sağlığımız üzerinde ne oyunlar oynadığı konusunda bize bir düşünme yolu kazandırır. Nasıl olur da kapitalizm "dışımızda bir yerde" değil ama "içimizde"dir! Aynı kavram, kapitalist toplumların en önemli ideallerinin, değerlerinin ve inançlarının çoğunun kaynağını da açıklar. Meta mübadelesi yaşamın neredeyse evrensel bir parçası olunca, bunlar da mübadele eyleminin kendisinden türer.

> **Sermaye ile emek arasındaki mübadele, ilk olarak, bütün öteki metaların alım satımları gibi algılanır. Alıcı belli bir miktarda para, satıcı paradan farklı bir nesne verir. Hukuk bilinci burada, olsa olsa ... maddi bir fark görür.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 518**

Piyasada işçi ile kapitalist arasındaki mübadele, duyularımıza dayatma, zorlama olmadan yapılmış olarak ulaşır çünkü orada, o mübadele anında dayatma ve zorlama yoktur. İşçi mübadele yerine kolları zincirli getirilme-

miştir. Kapitalist oraya bir araba dolusu silahlı fedaiyle gelmemiştir. Duyularımızla algılayabileceğimiz açık bir zorlama ya da sömürme yoktur. Ancak mübadeleyi daha geniş bir üretim kavramı içine oturttuğumuzda, bu maddi mübadelenin (emek gücüne karşılık para) gerisinde yatan sorunlu toplumsal ilişkileri görmeye başlarız. Bir kez daha olup bitenin nasıl göründüğü (görünür biçim) ile (işin özünde) nasıl gerçekleştiği arasında fark olduğu ortaya çıkar.

Neyse ki yaşamımızın toplam anlamı bir dizi piyasa mübadelesinden çok çok fazla olduğundan ve bir toplumsal ilişkiler ağı bizi işte, toplumda, iktisadi kesimlerde bütün dünyaya dağılmış metaların zincirleriyle birbirimize bağladığından, meta fetişizminin, bilincimizin ve deneyimimizin her yanını başarıyla ele geçirmesi olanaksızdır.

Ama yine de kapitalizmde, günlük yaşamın fetişist biçimlerine ilişkin, işlerin nasıl yürüdüğünü açıklamaya girişen gittikçe daha uyumsuz öğretilerin, daha tutarsız anlatıların yardımcı olduğu bir dizi kurum ortaya çıkar. Bu kurumlar, düşüncelerin, değerlerin, inançların, kim bilir daha nelerin gelişmesine ve farklı kapitalist toplumlara özgü tarihsel koşullara uyum sağlanmasına hizmet eder. Bu öğretiler ve anlatılar, olayları ve kapitalizmin çelişkilerini, kapitalizmi destekleyecek ya da en azından kapitalizmin temellerini sorgulatmayacak şekilde açıklamaya çalışmak zorundadır.

> **Hâkim sınıfın fikirleri her çağda hâkim fikirlerdir; yani toplumların *maddi* gücünü yöneten sınıf, *zihinsel***

> **gücüne de hâkimdir. Maddi üretim araçlarını elinde tutan sınıf, aynı zamanda akli üretim araçlarını da denetler; genel olarak söylenirse, bu nedenle akli üretim araçlarından yoksun olanların fikirleri, ötekilerinkine tabidir. Hâkim fikirler, fikirler olarak algılanıp kavranan baskın maddi ilişkilerin ideal ifadesinden daha öte bir şey değildir; dolayısıyla bir sınıfı hâkim kılan ilişkiler, o sınıfın hâkimiyet ilişkileridir. Hâkim sınıfı oluşturan bireyler başka şeylerin yanı sıra bilinç sahibidir de. Demek ki bir sınıf olarak toplumu yönetirken, bir çağın kapsamını ve yönünü belirlerken, bunu her alanda yaptıkları açıktır, dolayısıyla başka şeylerin yanı sıra düşünürleri, fikir üretenleri de yönetir, kendi çağlarındaki düşüncelerin üretimini ve dağıtımını da yönlendirirler: Böylece onların fikirleri, çağın fikirleri olur.**
>
> Marx ve Engels, ***Alman İdeolojisi***

Kapitalizmle uyumlu fikirler üreten anahtar kurumlardan bazıları eğitim sistemi, siyasal sistem, medya, din, hatta sendikalar gibi işçi örgütleridir. Bu kurumlarda, doğrudan yönetici sınıf değil ama Marx'ın deyimiyle "kavramsal ideologlar" çalışır. Sırtını devlete ya da şirket gücüne yahut ikisine birden dayayan bu kurumlar ya da onların kavramsal ideologları, çevrelerinde olup biten ve içinde yaşadıkları karmaşık, çelişkili gerçeklikleri yorumlayan çerçeveler türetir.

Düşünceleri ve değer sistemleri, gerçeklikte (kapitalist sistemin görünüm biçimlerinin [sermaye, metalar, mübadele, piyasalar, rekabet vb.] ve bunların etkilerinin gerçekliğinde) belirli bir zemine sahip olduğundan, bun-

ın düşünce sistemleri ya da ideolojileri, halkın gözü belirli bir etkileyiciliğe, belirli bir çekiciliğe ve ço nan da hayli endişe veren bir inandırıcılığa sahiptir.

Ama aynı zamanda, gerçekliğin bu görünür biçimle çekte nelerin olup bittiğinin genel bir anlamland ısını yapmadıkları, yapamadıkları için, bu hâkim lerin sınırları, eksiklikleri, kör noktaları, zayıf tar ı vardır. Olayları herhangi bir düzeyde inandırıcılık klamakta zorlanır, bocalayabilirler. Ya da belli bir d nda, özellikle de artan bir muhalefet karşısında, büt ırak kapitalizmin çıkarlarını savunmak ya da genişl k için hangi hareket tarzının en uygun olduğunu açı ortaya çıkaramayabilirler.

Herhangi bir gerçek tarihsel konumda gönülleri ılları kazanmak için yapılan bir savaşın karmaşıklı *pital*'de Marx'ın asıl odaklandığı nokta değildi a

yine de bu konuda bir örnek vermiştir. Burada, farklı sınıflar ya da sınıfların içindeki kesimler arasındaki dört taraflı bir kavga, ifade edilebilecek olanlar ve bunların ne ölçüde yaygınlaştırılabileceği hakkındaki sınırları genişletir. Bu kavga, Tahıl Yasaları'nı yürürlükten kaldırma hareketi çevresinde olmuştur. Bu yasalar Britanyalı toprak sahiplerini daha ucuz dışalımlara karşı korumak için 1815'te konmuş ithalat vergileriyle ilgiliydi. Ama Serbest Ticaret hareketi bunların kaldırılması için girişimde bulundu. Bu hareket, çeşitli vicdani nedenlerle reformları destekleyen orta sınıf liberallerle Tahıl Yasaları'nın kaldırılmasında iktisadi çıkarları bulunan sanayicilerden oluşmaktaydı.

Tahıl Yasaları'nın iptali sanayicilerin işine geliyordu çünkü daha ucuz besin, emek gücünün değerini düşürecekti. İşçiler bu harekete tam tersi bir nedenle katılmıştı: Daha ucuz besinle, (sanayiciler ücretlerini düşürmezse!) başka mallara daha fazla harcanabilir gelir ayırabileceklerdi. Bazı orta sınıf çığırtkanları, sanayicilerin kesinlikle karşı olduğu 10 saatlik işgünü talebine arka çıkarak işçileri desteklemeye çalıştı. Tahıl Yasaları kendileri için çıkarılmış olan büyük toprak sahipleri ise bunların kaldırılmasına kesinlikle karşıydı. Bugün "kamusal alan" dediğimiz düzlemdeki bu karmaşık dört taraflı kavgayı Marx şöyle anlatır:

> **Tahıl Yasaları'nın kaldırılmasından hemen öncesi, tarım işçilerinin durumuna yeni bir ışık tutmuştu. Bir yandan, bu koruma yasalarının gerçek tahıl üreticisini aslında ne kadar az koruduğunu göstermek**

burjuvazinin çığırtkanlarının çıkarınaydı. Öte yandan, toprak aristokratlarının fabrika sistemini açıkça kötülemeleri, iliklerine kadar çürümüş bu kalpsiz ve miskin soyluların fabrika işçilerinin acılarına gösterdikleri sözde yakınlık ve yine bunların fabrika mevzuatı lehinde giriştikleri "diplomatik çaba" karşısında sanayi burjuvazisi hiddetinden kuduruyordu. Eski bir İngiliz atasözü şöyle der: Ne zaman iki hırsız birbirine düşse, namuslulara yararlı bir şey olur. Gerçekten de, üstün sınıfın iki kesimi arasında işçiyi kimin daha utanmazca ve daha çok sömürdüğü konusunda patlak veren gürültülü ve ihtiraslı çatışma gerçeğin bütün açıklığıyla ortaya çıkmasına yaramıştır. Shaftesbury Kontu, nam-ı diğer LordAshley, fabrikatörlere karşı giriştikleri insan severlik savaşında toprak aristokrasisine başkomutanlık etmişti. Bundan dolayı, *Morning Chronicle*'ın 1844-1845 yıllarında tarım işçilerinin durumuyla ilgili olarak yaptığı teşhirlerde gözde hedef olmuştu.

Marx, *Kapital*, s. 651

Bu gazete bir araştırma yazısında, fabrika karşıtı hareketin öncüsü Shaftesbury Kontu Lord Ashley'in ülkenin en düşük ücretli işçilerinden nasıl yüksek kiralar aldığını ortaya çıkardı. Marx, *Morning Chronicle* gazetesinin bulduğu ayrıntılı verilerden söz eder. Gazete elbette kapitalizm düşmanı değildi ama Liberal Serbest Ticaretçiler'in yayın organıydı. Ama hâkim sınıf ile yükselen işçi hare-

ı arasındaki çıkar çatışması
aynı zamanda ideolojik çat
sı ya da adil bir çatışma değ
ıkılları kazanma savaşı, bu
ı açılan tartışmanın sınırlı
si olabilir. Bir işçi, halka aç
ışmalardan, işçilerin çıkarl

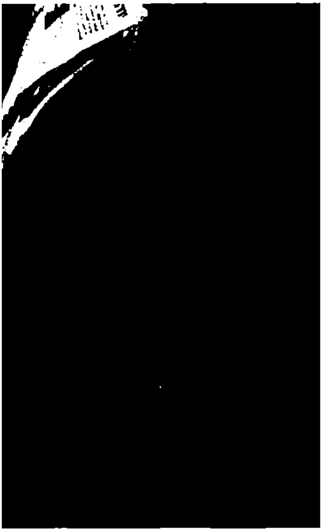

lar gibi adi bir şeyden bağ
limlerine karşı bir yaylım a
Ama Marx'ın *Kapital*'de v
formülü karmaşık hale sokt
Hâkim fikirler tektür olma
(burada hâkim sınıfın her i
eketini kendi yanına çekme

Hâkim fikirler, şu ya da bu derecede, tam da onlara daha ikna edici şekillerde hitap edebilmek için, alt sınıflardan alınan öğelerden, bakış açılarından, değerlerden vb. oluşur (böyle olmasaydı, Marx'ın örneğinde, işçilerin sömürülmesine yönelik ahlaki öfke neden kaynaklanabilirdi?).

Marx'ın ideolojik çaba konusundaki düşüncelerini en ince biçimde işleyip geliştiren Marksist, Antonio Gramsci'dir. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasında İtalyan Komünist Partisi'nin en önde gelen isimlerinden biriydi. Sınıflara ayrılmış bir toplumda kavramsal ideologların ya da aydınların rolünü düşünme konusunda bir çerçeve oluşturmuştur. Gramsci bu çerçeveyi, Marx'ın toplumun iktisadi yapısı, yani üretim tarzı ile zihinsel üretime bulaşan bütün o özel ya da kamu örgütleri anlamındaki üstyapısı arasında yaptığı ayırımı üzerine çizmiştir.

Ant
Gra

> **Aydınlarla üretim dünyası arasındaki ilişki, köktenci toplumsal gruplarla olduğu gibi doğrudan değil, değişik derecelerde, aydınların "işlevcileri" olduğu o karmaşık üst yapı ve toplumun bütün dokusu "aracılığı" ile kurulur... Başlıca iki üstyapı kurabiliriz: Biri "sivil toplum" denen, ortak olarak "özel" adıyla anılan organizmalar topluluğu, öteki "siyasal toplum" ya da "Devlet". Bu iki düzey, bir yandan hâkim sınıfın**

bütün toplum üzerinde kurduğu "hegemonya"ya, öte yandan Devlet ve "yasal" hükümetin birlikte uyguladıkları "dolaysız hükmetmeye" karşılık gelir...Aydınlar hâkim grubun "yardımcıları" olup toplumsal hegemonyanın ve siyasal iktidarın ikincil işlevlerini yerine getirir. Bu işlevler şunlardan oluşur: 1. Hâkim temel grup tarafından toplumsal yaşama dayatılan genel yöne, büyük halk yığınlarının "kendiliğinden" razı olması. Bu rıza, "tarihsel" olarak, kendi konumu ve üretim dünyasındaki işlevi nedeniyle hâkim grubun itibarından (ve onun sonucunda doğan güvenden) kaynaklanır. 2. Devlet aygıtının, eylemli ya da eylemsiz "razı olmayan" grupları "yasal" biçimde disiplin altına girmeye zorlayan gücü. Ancak bu aygıt, kendiliğinden rıza olmadığı zaman komuta krizi çıkabilir beklentisiyle bütün toplum için oluşturulmuştur.

Antonio Gramsci, ***Hapishane Defterleri***

Aydınlar ile üretim dünyası arasındaki ilişki, bütün toplum tarafından ve üstyapıdaki karmaşık işbölümünce biçimlendirilmiştir. Gramsci, sivil toplumun özel örgütlenmelerini, yasal ve fiziksel güç ve zor kullanmayla ilişkilendirme eğiliminde olduğu devletten ayırır. Gönüllü üyeliğe ve kullanıma dayanan özel kuruluşları hegemonyayı tesis etme işlevi ile ilişkilendirir. Hegemonya, yığınların, hâkim sınıfın denetimindeki toplumsal ve iktisadi yaşam yönünde rıza göstermesiyle şekillenir. Bu rıza kendiliğinden olur, başka türlü olmaz (o yüzden tırnak içinde yazılmıştır) ama bütün kültürel ve siyasal boyutlarda gönüllerin ve akılların kazanılması için verilen acımasız savaşın sonucudur. Bu razı olmaya karşı çıkılırsa ya da

bu rıza hâkim sınıfı tehdit edecek boyutlarda azalırsa, o zaman devletin güç ve zor kullanımına başvurulabilir.

Ancak sivil toplum ile devlet arasındaki bu keskin ayırım, bazı kurumlar için pek açık değildir. Siyasal partiler devletin bir parçasıdır ama demokrasilerde rızayı (oyları) almak zorundadır ve üyeleri gönüllüdür. Aile özel bir hücredir ama üyelik (çocuklar için) gönüllü değildir, çoğu zaman maddi olarak, her zaman ideolojik olarak devletçe desteklenir. Eğitim devletin bir parçasıdır ama, gerektiğinde zorlayıcı güçle desteklense de, çoğunlukla rıza ile yürütülür.

Yine de Gramsci'nin ileri sürdüğü tezin sarsıcılığı gayet açıktır. Hâkim sınıf, hâkim sınıf olmak istiyorsa, toplumsal ve iktisadi yaşam üzerinde kuracağı manevi ve zihinsel önderliğin (hegemonyanın) uyumlu şekilde yönetilmesinde aydınların anahtar rolü vardır.

Çoğu siyasetçi, bilim insanı, gazeteci, din adamı, akademisyen, araştırmacı, reformcu kendisinin ya da örgütünün böyle bir rolü oynadığına inanmaz. Bunların öylesine ayrıntılı biçimde geliştirdikleri mesleki kurallar, yaptıklarını biçimlendiren toplumsal ve iktisadi çıkarları örtmeye yardım eder. Ama bunların kurumlarının öncelikle aydınlarca yürütüldüğü, devlet ve/veya şirket gücünün neyi, nasıl, neden yaptıkları üzerinde inanılmaz derecede etkili olduğu, işleri yürütürlerken de sıradan halkın pek az girdi sağladığı ya da söz hakkı olduğu gerçeği, bunun tersinin doğru olduğunu kanıtlar. İşte size bu hegemonyanın kurulmasında mesleki çalışma usullerinin medyada nasıl işlediğinin örneği:

ABD'de gazetecilik mesleki kurallara bazı anahtar değerlerin katılmasıyla gelişmiştir; o değerlerin doğal olarak nesnel ya da mesleki olduğu konusunda kanıt yoktur. ... Konu seçimine ilişkin anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için, mesleki gazetecilik, resmi kaynakların (sözgelimi resmi görevlilerin, tanınmış kişilerin) yaptığı her şeyi yayımlanabilir haberin kaynağı sayar. ... Resmi kaynakların dile getirmediği konuları haberleştiren gazeteciler, meslek ilkelerine aykırı davranmakla, haberde yan tutmakla suçlanır. ... Gazeteciliğin ikinci hatası bağlamsallıktan kaçınmasıdır. ... Anlamlı bir bağlam ve uygun arka plan vermek, mesleki standartlara göre, gazetecinin belli bir konuma geçme eğiliminde olmasıdır, bu da mesleğin kaçınmakta kararlı olduğu tartışmayı doğurmaktadır. ... Gazetecilik, bırakın siyasal açıdan yansız olmayı, gazete sahiplerinin ya da reklam verenlerin ticari amaçlarına, büyük işletmelerin siyasal amaçlarına hizmet eden değer yargılarını işe karıştırır. ... Böylece suç haberleri, kraliyet ailesine ya da ünlülere ilişkin haberler kabul görür.

Robert W. McChesney, *The Problem of the Media*

Yine de Gramsci, rıza alma sürecinde yer alan karmaşık, dağınık, dinamik, karma diyalog sürecine karşı duyarlıydı. Bu sürecin belirleyici özelliği, saf öğretilerin tepeden dikte edilmesinden çok, sınıf çizgilerini aşan, eşitsiz, karmakarışık, farklılaşmış, çoğu zaman kitlelerin diş gıcırdatarak razı oldukları ama bölgesel ya da sınıfa özgü en azından birkaç öğenin hâkim sınıf ideolojilerine katılması pahasına varılan uzlaşmalardır. Aşağıdaki alıntıda

tek bir egemen kuruluşun,
ɫlamaktadır:

dinden alınmıştır. ... Ama emli bir ayırımın yapılması k bile ... gerçekte farklı, inlerin bileşkesidir: Köylü ı ve şehirli işçi Katolikliği, dınların Katolikliği bile sahip ve kopuktur. Ama çeşitli Katolikliklerin

ɜ bu öğeler "batıl"dır, eleştiri

rince and Other Writings

ıasıl çözümleneceği konu-
r. Katolikliğin birlik için-

de ve uyumlu bir ideoloji olduğu görüntüsünün arkasına sızmakta ve onu oluşturan farklı çizgileri belirlemektedir. Katolikliğin birliği, çeşitli sınıflara, bölgelere ve hatta kendine Katolik diyen insanların cinsiyetine göre dönüşmekte, farklılaşmaktadır.

Gramsci daha sonra Katolikliğin, halkın bazı kesimlerinin bilincinde hâlâ aktif olan başka dinsel duygularla bir araya geldiğini ve onlarla uğraşmak zorunda olduğunu belirtir. Son olarak da dinin, sağduyu içinde kapitalist toplumun günlük gerçekliğinde kök salmış "maddiyatçı" felsefenin emrine girdiğini ileri sürmektedir.

Derken iddiasında ani ve beklenmedik bir kıvrılmayla Marx'ın meta *fetişizmi ile din arasında kurduğu benzer*liğe dikkat çekerek dinsel maneviyatçılık ile kaba maddiyatçılığın aslında birbiriyle çelişkili olmadığını söyler. Katolikliğin sağduyu üzerindeki etkisini oluşturan çeşitli öğelerin çelişkili doğasını ortaya serdikten sonra, okuyucuyu aniden allak bullak ederek bize dinsel görünüm ile kaba maddiyatçılık arasındaki benzerliği, yani kapitalizmin beslediği, sözgelimi sermaye, metalar, vb. şeyleri sorgusuz sualsiz kabul etmek ile onun kadar kaderci bir dindar yaklaşımla, her ne olursa olsun "Tanrının emri" demek arasındaki gizli benzerliği hatırlatır.

Genel olarak bakıldığında Gramsci sağduyuyu, geçmişten ve bugünden devşirilmiş kültürel malzemenin ilgisiz parçalarının, hegemonyacı kuruluşlarca biçimlendirilmiş ama aynı zamanda günlük yaşamın koşullarının örsünde dövülmüş çelişkili bir karışımı olarak görür. Sağduyu, parçalı ve çelişkili olduğundan, hâkim sınıfın kültü-

rel cephaneliğinde zayıf bir noktadır. Bilinçte, sağduyunun terk edilmesi ve Gramsci'nin iyi duyu dediği şeyin güçlendirilmesi için geliştirilebilecek olan boşluklar ve yarıklar açar. Ancak böyle bir gelişme, siyasal örgüt ve ortak eylem gerektirir.

Ama sağduyunun parçalı yapısı aynı zamanda hâkim sınıfın işine yarar. Sağduyunun, kendisini oluşturan uyumsuz öğeler ya da kendi kaynakları üzerinde hiçbir zaman ciddi şekilde durmayarak, görece tutarsız kalması, hâkim sınıf için tümüyle kabul edilebilir bir durumdur. Neden? Tutarsızlık, karşı çıkmanın temeli değildir de ondan.

Gramsci'nin yaklaşımını benimsersek Hollywood'un, Gramsci'nin zamanındaki Katolik Kilisesi ile aynı tür resmi birliğe ve güce sahip olduğunu görürüz. Film sanayiinin merkezileşip yoğunlaşması Hollywood'a küresel bir erişim alanı sağlamıştır. Meta biçiminin Hollywood'a sızmış olması onun her tarafını, tuhaf yapısını, yıldızlarını, özel efektlerini, ürün yerleştirmesini etkilemiştir. Yine de Gramsci'nin Katolik Kilisesi'nde bulduğu, farklı "felsefeler"in çelişkili bileşimini Hollywood sinemasında yakalayabiliriz.

Sözgelimi abuk sabuk sorunlara getirdiği kapitalist tarzda bireysel çözümlerle yoğrulmuş olsa da dev şirketlere yarı-Marksist eleştiriler yapan Hollywood filmlerine rastlamak olasıdır. Tıpkı Katolik Kilisesi'nin İtalya'daki çeşitli koşulları ve sınıfları içerip uyumlaştırırken bir ideolojik birliği koruması gibi, Hollywood da ara sıra eğlendirme amacıyla dev şirketlere yönelik

ızgınlıkları ve yaygın endişeleri kapsamak ve hatta unlardan yararlanmak zorundadır. Şirketleşmiş film ünyasının kalbi olan siyaseten ilerici, yaratıcı yeteneğin bir kaldıraç gücü vardır.

Güç kazanmaya yönelik kurumsal stratejinin kritik açmazı, her bir filmin kendi mini-markasıyla satılmak zorunda olmasıdır. Bir filmin başında görülen

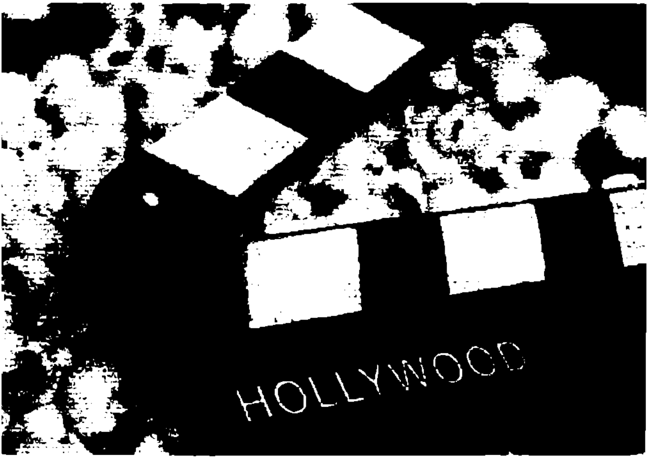

logo, şirketin ürününün satılmasını sağlamaz; arka planda gerçekleştirdikleri ölçekleri büyüyen (ve gişe gelirlerinden düşülen) anlaşmalar sayesinde kurumsal medya yapısına çöreklenen pazarlama yöneticilerinin ya da temsilcilerin ücretlerinin ödenmesini de sağlamaz. Filmi sattıran yıldızlardır, yönetmenin ünüdür, özel efektlerdir, öykünün kalitesidir. Filmin içeriğinde seyirciyi çeken bir şeyler olmalıdır. Bu da şu anlama gelir: Eğer bir toplumsal görüşe sahip, acar film

> **yapımcıları, şirketin iş sürecinde sözü geçen birilerini fikirlerinin satacağına inandırabilirse, kavramlarına bir yer açabilir, kendilerine yönetmenlik yetkileri sağlayabilir.**
>
> Ben Dickinson, ***Hollywood's New Radicalism***

Ana akım filmler bu bağlamda ana akım haber gündemine ya da ana akım siyasete göre halkın duygularını daha fazla benimseyip yansıtabilir. Son ikisi, politik karar alma süreçlerinin sorunlarına daha kararlılıkla değindiği, dolayısıyla egemen toplumsal ve iktisadi çıkarlar üzerinde doğrudan sonuçlar doğurduğu için, buralarda ses duyurabilme yelpazesi, şirketleşmiş film sanayii ile karşılaştırıldığında daha dardır.

Dünyanın pek çok yerinde neoliberal siyaset kural olduğundan, siyasetin dili ve idealleri, dev şirketlerin dilinden ve ideallerinden hiç ayırt edilemez hale gelmiştir. Piyasadaki mübadele gibi, demokratik seçimlere katılım da, eşitlik, özgürlük ve bireysellik biçimini almaktadır. İşçi ile kapitalist arasındaki mübadelede olduğu gibi, gerçek eşitsizlikler, kısıtlar, sınıf gücünün kullanılması gözlerden saklanır. Büyük çaplı reklamlar, halkla ilişkiler, medya çığırtkanlığı gelecek kuşakların siyasi liderlerini yetiştirmeye yarar ama öykü hep aynı sonla biter: Vaatlerle gerçekler arasındaki uçurumun genişlemesi nedeniyle çoğunluğun düş kırıklığına uğraması.

Bunda hayret edilecek bir şey yok. Daha oylar sayılmadan dev şirketler siyaset gündemini belirlemiş ve denetim altına almış olur. Bizse, halk olarak, o gündemi hangi politik grubun takip edeceğini belirlemek için

oy veririz. Çoğu gelişmiş kapitalist ülkede ama özellikle Amerika ve Birleşik Krallık'ta ana akım siyaset büyük ölçüde terk edilmekte, neoliberalizmde temsili demokrasinin içi gittikçe daha çok boşaltılmaktadır.

> Yirminci yüzyılın sonunda şirket düzeni, bütün yapının altını oyması beklenen bir dizi kabaran çelişkilere karşın, geçmişteki herhangi bir döneme göre daha istikrarlı, daha denetim altında görünmektedir. Bunun en önemli nedeni, sistemin, küreselleşmiş bedeniyle, hem devlet hem de sivil toplum üzerindeki eşi görülmemiş bir ideolojik ve kültürel hegemonyayı sürdürebilmiş olmasıdır. ... Günlük çekişmelere ve avam hareketlerine karışan halk katmanlarının tersine tipik elitler, kişilikleri ve amaçları paramparça eden ünlü "postmodern" hastalıktan zarar görmemektedir; içsel bölünmelere karşın sınıflarının genel yönlenmesi çok daha bütüncüldür. Sermaya daha akışkan, daha hareketli, daha küresel hale geldikçe, maddi ve teknolojik kaynaklar daha yoğunlaştıkça, çokuluslu şirketler kelimenin tam anlamıyla önlerindeki (çok güçlü ulus devletler dahil) her şey için nitel olarak yeni kaldıraç güçleri edinmektedir. ... İktisadi bunalımlar, toplumsal kutuplaşmalar, sivil direnişlerle hırpalanan (sonunda

ekolojik felaketlerle yüz yüze gelen) bir dünyada şirket egemenliğinin sürdürülebilirliği ayrı bir konudur.

Carl Boggs, *The End of Politics*

Bu bağlamda, fetişin gücü, kamusal alanın ticari değerler tarafından sömürgeleştirilmesinden sayısız kişisel terapi türünün ortaya çıkmasına, teknoloji fetişizminden doğa fetişizmine, şaşkınlık uyandıran farklı egzotik biçimler alan dinin artan çekiciliğinden alternatif siyasetin parçalanarak tek tek "yönetilebilir" başlıklara ya da "yaşam tarzları"na dönüşmesine, halkın hoşnutsuzluğunun parçalanmasından kişisel geri çekilmelere ve acıların bazıları yasal, bazıları yasadışı olan farklı ilaç türleriyle uyuşturulmasına kadar sayısız biçimler alarak artmaktadır. Fetiş, tanımı gereği, sorunun özüne ya da ölçeğine hiç dokunmadan avutur, uyuşturur. Bu arada dünya felaket üzerine felaket çıkararak sermayenin keyfine göre döner durur.

Bölüm 8

KAPİTALİZM SONRASI?

Marx bunu kendi işi olarak görmediğinden "geleceğin aşçılarına yemek tarifi" vermedi, kapitalizmden sonra ortaya çıkacak toplumun neye benzeyeceği hakkında ayrıntılı biçimde konuşmaktan hep kaçındı. Ama biz, onun kapitalizm eleştirisinden yola çıkıp böyle bir toplumun neye benzeyeceği konusunda bazı ilkeler derleyebiliriz.

Marx kapitalizmin başarılarını inkâr etmedi. Kendinden önceki üretim tarzlarının hayal bile edemeyeceği müthiş üretken enerjiler geliştirdiğini kabul ediyordu.

> **Burjuvazi henüz yüz yılı bulmayan sınıf hâkimiyeti süresince daha önceki kuşakların hepsinden daha büyük ve daha görkemli üretici güçler yarattı. Doğa güç-**

lerine boyun eğdirilmesi, makineler, kimyanın sanayi ve tarıma uygulanması, buharlı gemiler, demiryolları, elektrikli telgraflar, koskoca kıtaların tarıma, nehirlerin gemiciliğe elverişli kılınması, mantar gibi biten nüfuslar –daha önceki yüzyıllarda, toplumsal emeğin bağrında bu üretici güçlerin yattığına ilişkin bir önsezi olsun var mıydı acaba?

Marx, *Komünist Manifesto,* s. 46-47

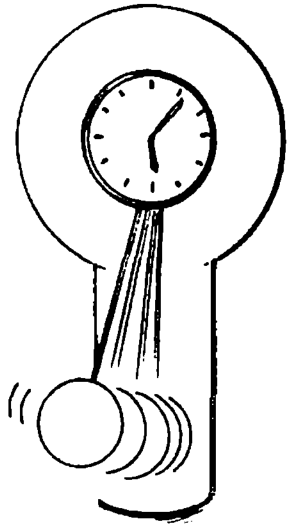

Doğayı değiştirme konusundaki yetilerimizi daha da arttırmış, harika (ama öldürücü de olabilen) makineler yapmış, bilimi sanayiye uygulamış, yeni ulaşım ve iletişim tarzları icat edip geliştirmiş, bomboş arazilerde hızla kentler kurmuş olan bugünün üretim güçlerinin düzeyi Marx'ı şaşırtmazdı.

Ama tam da bu başarıları, kapitalizmin tarihsel sonunu hem gerekli hem olası kılar. Olası kılar çünkü burada elimizdeki üretim güçleri ihtiyaçları, yoksunluğu, açlığı, eşitsizliği ortadan kaldıracak kadar kuvvetlidir. Gerekli kılar çünkü kapitalizmin toplumsal ilişkileri, bu olasılıkların gerçekleştirilmesini sürekli engeller, hatta üretim güçlerini aleyhimize çevirir.

Artık emek-zamanın büyümesinde bu çok açıktır. Üretim güçleri kuvvetlendikçe, işçilerin yeniden üretim için çalışmak zorunda olduğu süre kısalır. Ama üretkenliğin gelişmesiyle emek-zamanları kısalmaz. Tersine artık emek-zaman büyür.

> **Kapitalist üretim biçiminin ortadan kaldırılması, iş gününün gerekli emek-zamanla sınırlanmasına izin verir. Buna karşın, gerekli emek-zaman, başka koşullar aynı kalırken, kendi alanını genişletirdi, çünkü bir yandan işçinin yaşam koşulları zenginleşir ve yaşamdan beklentileri artardı, diğer yandan bugünün artık emeğinin bir bölümü, yani bir toplumsal yedek fonun ve birikim fonunun oluşturulması için ihtiyaç duyulan emek, gerekli emek sayılırdı.**
>
> Marx, ***Kapital*** **s. 504**

Sosyalizm, gerekli emek ile artık emek arasındaki ayırımı kaldırmak demektir. Artık değer gibi bir şey olamaz çünkü bütün emek, işçilerin gerek duyup talep ettikleri şeylere dönüşür. Gerekli emek artsa bile hâlâ bugünün gerekli ve artık emek bileşiminden az olur.

> **Emeğin yoğunluğu ve üretici gücü verilmiş kabul edildiğinde, çalışma, toplumun çalışabilir durumdaki tüm üyeleri arasında ne kadar eşit dağıtılırsa ve toplumun belli bir katmanı, doğal bir zorunluluk olan çalışma zorunluluğunu kendi sırtından atıp toplumun diğer bir katmanının sırtına yüklemeyi ne kadar az başarabilirse, toplumsal iş gününün maddi üretim için gerekli kısmı o kadar kısa ve dolayısıyla da bireylerin özgür, zihinsel ve toplumsal faaliyetleri için ele**

geçirilen zaman kısmı o kadar uzun olur. ... Kapitalist toplumda bir sınıfın serbestçe kullanabildiği zaman, kitlelerin bütün ömürlerini emek-zamana dönüştürerek üretilir.

Marx, *Kapital*, s. 505

İşgününün kısalması daha çok kişiyi, azalan emek yükünü paylaşmak üzere üretim sürecine çekecek, böylece kapitalizmde israf edilen kaynak anlamına gelen işsizlik sorununu çözecektir.

Yeni toplum eskisine göre farklı bir zenginlik ölçüsüne sahip olacaktır. Kapitalizmde emek-zaman hem işçi için hem emek-zamanı aşıran kapitalist için zenginlik ölçüsüdür. Kapitalizmden sonra çalışmadan arta kalan *kullanılabilir* zaman zenginliğin ölçüsü olacaktır. Ama kapitalizm, temellerini atıyor olsa bile bunu sağlayamaz.

Sermayenin kendisi oynak bir çelişkidir; bir yandan emek-zamanı en aza indirme yönünde baskı yaparken öte yandan emek-zamanı zenginliğin hem kaynağı hem ölçütü varsayar. Böylelikle emek-zamanın gerekli biçimini azaltırken fazlalık biçimini arttırır.

Marx, *Grundrisse*

Kapitalist toplum ne kadar gelişirse, üretim araçları olan malların, yani doğrudan üretim süreci (bireysel tüketim) dışında tüketilebilen metaların yapımı için tasarlanmış olan makinelerin yapımına ayrılan emek-zaman o kadar artar. Değişmez sermayedeki bu büyüme, kıtlığının azaldığının bir göstergesidir. Toplum, emek-zamanı, bireysel tüketim için tasarlanan malların üretiminden,

ancak belli bir artık sağlanırsa ve kıtlık ortadan kaldırılabilmişse çekebilir. O zaman yararlı bir çevrim başlayabilir. Bireyin ya da kamunun tüketimine giden malların üretimindeki emeğin üretkenliğini arttıran makinelerin üretimine daha fazla emek-zaman ayrılabilir.

Ama yararlı bir çevrim olabilecek şey, görmüş olduğumuz gibi, bir bunalım sarmalına dönüşebilir çünkü kapitalizm, değişmez sermayenin değişir sermayeye oranını yükselterek, kâr oranının tek kaynağını aşındırma noktasına gelir. Kıtlığın ortadan kalkmasına yarayacak yararlı çevrim olması gereken şeyin, daha fazla kıtlığa (sözgelimi daha yüksek işsizliğe, sermayeyi dizginleyen kamu kesimlerine saldırılmasına) yol açması, kapitalizmin ne kadar saçma ve akıldışı hale geldiğini gösterir.

> **Dolaysız biçimdeki emek, zenginliğin büyük kaynağı olmaktan çıkar çıkmaz, emek-zaman zenginliğin ölçütü olmaktan çıkar, çıkmalıdır da, böylece mübadele değeri de kullanım değerinin [ölçüsü olmaktan çıkar].**
>
> **Marx, *Grundrisse***

Bundan böyle zaman ve psikolojik çaba, yeni teknoloji sayesinde, ("dolaysız biçim"deki) emeğin üretebildiği zenginliğin ölçütü olmaz. Böylece kullanım değerinin, (kullanım değerini soyut emek-zamana göre ölçen) mübadele değerinin hâkimiyetinden çıkması için gerekli zemin hazırlanır. *Kapital* yolculuğumuzun daha en başında sermayenin kullanım değerine kayıtsız kaldığını görmüştük. Kullanım değerini kullanım değeri yapan fiziksel nitelikler, değer denen parazite ev sahipliği ya-

par. Kapitalizmden sonraki yeni toplumun ikinci büyük ilkesi kullanım ve ihtiyaç için üretimdir. Unutmayalım ki Marx şunda ısrar etmişti:

> **Kullanım değerleri, toplumsal biçimi ne olursa olsun, servetin maddi içeriğini oluşturur.**
>
> **Marx, *Kapital*, s.** 50

Zenginliğin kapitalizm denen toplumsal biçiminin, kâr amacıyla üretim yapma zorunluluğu nedeniyle, zenginliğin özünü çarpıtıp bozduğunu görmüş bulunuyoruz. Kapitalizmi savunanlar kâr amacını, kazananların ödülü, diğerlerinin de havucu olarak överler. Ama onun gerçek anlamı, hem kazananların (kapitalistlerin) hem de ötekilerin nesneler dünyasına boyun eğmesidir:

> **Nesnel zenginliğin, işçinin gelişme ihtiyaçlarını karşılamak için var olmadığı, tersine, işçinin, mevcut değerlerin değerlenme ihtiyaçlarını karşılamak için var olduğu bir üretim tarzında, başka türlü olamaz.**
>
> Marx, ***Kapital*, s. 600**

İnsanın ürettiğini insan kontrol eder biçimindeki bir zamanlar doğal olan bir ilişkiyi kapitalizm tepetaklak etmiştir. Üretim, geçmişte, bugünkü düzeyiyle karşılaştırıldığında çok küçük ölçekli ve hatta belirli dönemlerde ilgili topluluklar için yetersiz kalmış olabilir; ama ürünler ve araçlar, topluluklardan bağımsız bir yaşama sahip olmamıştı. Kapitalizmde (değişmez sermaye, değişir sermaye, meta-sermaye, kâr gibi) çeşitli biçimlerdeki değer, insan topluluğunun yaşamına hükmeder. Meta fetişizminin kökü buradadır.

Meta fetişizmiyle birlikte, birbirimizle olan insani ilişkilerimiz bu şeylerin aracılığıyla yürür hale gelmiş, biz ikincil önemdeymişiz gibi (ki öyleyiz) bu şeyler birbirleriyle ilişkiye girmiştir.

> **Emek harcayan kişilerin kendi aralarındaki dolaysız toplumsal ilişkiler olarak değil, aksine, kişiler arasındaki maddi ilişkiler ve şeyler arasındaki toplumsal ilişkiler olarak görünür.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 83**

Yeni toplum kapitalizmin tersine çevirdiği öncelikleri yerli yerine koyacak, üretim araçlarını yeniden insanların kontrolüne verecektir.

> **Sermaye ve onun kendini değerlendirmesi, başlangıç ve bitiş noktaları gibi, üretimin dürtüsü ve amacı olarak görünür. Üretim yalnız *sermaye* için üretimdir, tersi değildir, yani üretim araçları sadece üreticiler toplumunun durmadan genişleyen yaşam örgüsü için çalışan araçlar değildir.**
>
> **Marx, *Kapital*, Cilt III**

Yeni toplumun bu durumu tersine çevirmesi ölçüsünde, kapitalizmin tuhaf ve garip görme biçimleri üretmesini sağlayan tüm yollar ve tüm anlamsız ve çarpıtılmış değerler ve öncelikler maddi temellerini kaybedecektir.

> **Toplumsal yaşam süreci, yani maddi üretim süreci, üzerindeki mistik sis örtüsünden, ancak, özgürce bir araya gelmiş insanların ürünü olarak, onların bilinçli planlı denetimleri altına girdiğinde sıyrılabilir.**
>
> **Marx, *Kapital*, s. 83**

Biliyoruz ki kapitalizmin temeli dolaysız üreticileri üretim araçlarından, yani emek güçlerini gerçekleştiren araçlardan ayırmaktır. Bu ayırma kapitalistlerin kişisel güçleriyle sermayenin sistemik gücünün temelidir.

Dolayısıyla yeni toplum, doğrudan üreticileri üretim araçlarıyla yeniden buluşturacak, bütün üretim üreticilerin özgür birliklerince örgütlenecektir. Bu da yeni toplumun üçüncü büyük ilkesidir. Özgür birlikler, üretimin kolektif katılıma ve demokratik denetime tabi olmasından başka hiçbir anlama gelemez.

İşyerinde demokrasi burjuvazinin kuşkusuz aforoz ettiği bir şeydir. Biriktirmek için biriktirmek ancak üretim güçlü bir üst tabakanın elindeyse yapılır. Bunlar sistemin dayatmalarının koruyucusu olup mantığını içselleştirir. Üretim bir kez birliklerin eline geçti mi, ihtiyaçlar için üretim, biriktirme mantığının yerini alır.

Özgürce bir araya gelmiş üreticiler üretimi yürütme yetilerini geliştirdikçe, üreticiler birbirleriyle ve hizmetine girdikleri topluluklarla ilişkilerini geliştirdikçe, hem devletin hem piyasanın eli zayıflayacak, ikisi de yeniden biçimlendirilecektir. Çeşitli ortak sahiplik ve kontrol biçimlerini temsil eden kesimler büyüyecek, hem devletin hem piyasanın gücü zayıflayacaktır. Bu ancak, kuşaklar boyu sürecek uzun erimli dönüşüm dönemleriyle gerçekleşebilir.

Bu size ütopik gelebilir; ama muhtemelen, kapitalizmi reformlara tabi tutmaya çalışmaktan daha ütopik değildir ve kapitalizmin uzun ve mutlu bir geleceğe sahip olduğunu düşünmekten kesinlikle daha az ütopiktir. Ka-

pitalizmin uzun bir geleceği olacaksa bile bu, ne sistemin kendi için ne de içinde yaşayan insanlar için mutlu bir gelecektir.

Marx, kendi kapitalizm eleştirisini, tam da kapitalizmi savunan ve destekleyen iktisatçılarla bağdaştırılan kategorileri kullanarak, "içsel olarak" kurmuştur. Kapitalizmin kendi devrilişinin temellerini nasıl kendisinin attığını, neden bu çelişkilerin kendi sonunu getireceğini göstermiştir. Kapitalizmi dönüştürmenin temeli, hayali ya da dışsal umut kaynakları değil, kapitalizmin kendisidir:

> Eğer olduğu biçimiyle toplumda sınıfsız bir toplumun ön koşullarını gizlenmiş bulmadıysak, onun aksini gösterme girişimlerinin hepsi donkişotluk olurdu. ... Sermayenin tarihsel gelişimiyle birlikte üretken güçlerin de gelişmesi, belli bir noktadan sonra, sermayenin kendini gerçekleştirmesini desteklemek yerine onu askıya alır. Üretim güçlerinin belli bir noktadan sonraki gelişimi, sermayeye engel oluşturur; işte emeğin üretici güçlerinin gelişmesine engel olan sermaye ilişkisi. ... Toplumun üretken gelişimi ile o güne kadar var olan üretim ilişkileri arasındaki uyuşmazlığın artması, kendini acı çelişkiler, bunalımlar, kasılmalarla gösterir. Sermayenin, ona dışsal ilişkiler tarafından değil, kendisini korumasının bir koşulu olarak zorla yıkılması, ona yok olmasını ve yerini toplumsal üretimin daha yüksek bir aşamasına bırakmasını öğütlemenin en çarpıcı biçimidir.
>
> Marx, *Grundrisse*

Kapital'in yayınlanmasından bu yana kapitalizm, Marx'ın kapitalizm eleştirisinin yanlış ve yersiz olduğunu kanıtlamaya uğraşadursun Marx ve temel eseri *Kapital*, dünyayı anlamak isteyen her yeni kuşağa uygun aletler geliştirmeyi sürdürmüştür.

Çoğu insanın, dünyadaki her şeyin pek de düzgün yürümediği yönünde en azından bir sezgisi vardır. Pek çok kişi de insan soyunun karşısında bir yığın büyük problem olduğu konusunda sezginin de ötesine geçmiştir. İşte Marx'ın *Kapital*'i niye böyle olabileceğinin en sistemli açıklamasıdır.

Ne var ki, *Kapital*'i okumanın ve anlamanın pek çok güçlüğü vardır. Bu güçlüğü aşmak üzere çok sayıda giriş kitabı yazılmıştır. Mike Wayne'in elinizdeki çalışması da bu okuma güçlüğünü aşmak için okurlara yardımcı olmak üzere yazılmış bir giriş kitabıdır. *Kapital* okumaya hazırlık kitabı da denebilir. Marx'ın büyük eserinin özünü oluşturan görüşleri sergileyen ve güncel verilerin ışığında *Kapital*'in analizinin doğruluğunu ortaya koyan kitap, güzel ve çarpıcı resimlerle daha da çekici hale getirilmiştir.

10 TL. KDV DAHİL
ISBN: 978-605-4836-60-4
9786054836604
Yordam Kitap